

ШЫН

№ 152
(17796)

2009 чылдың
декабрь 24,
четверг

Садар өртээ
4 рубль.

Ниитилел-политиктиг солун • 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

Хоойлужудулга палатазының
депутаттары бюджет дугайында
Хоойлуну хүлээп алган

Тожудан хомудалдың
ажык чагаазы
2-ги арын

Журналистич
сактыышкыны
7-ги арын

Таан-оол ХЕРТЕК

РЕСПУБЛИКА БЮДЖЕДИНИН ДУГАЙЫНДА ХООЙЛУНУ ХҮЛЭЭП АЛГАН

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының ээлчег чок сессиязы дүүн, декабрь 23-те, болуп эрткен. «2010 чылда болгаш 2011 база 2012 чылдарның планныг үезинде Тыва Республиканың республика бюджетинин дугайында» Тыва Республиканың хоойлузунуң төлевилелин аңаа чугаалашкан.

Хоойлужудулга палатазының Бюджет болгаш саң-хөө-чээли талазы-биле комитеттин даргазы Дандар Ооржак сессияның хүн айтырыының дугайында илеткелди кылган. «2010 чылда болгаш 2011 база 2012 чылдарның планныг үезинде Тыва Республиканың республика бюджетинин дугайында» Тыва Республиканың хоойлузунуң төлевилелин бюджет дугайында федералдыг хоойлуларга, «Тыва Республикада бюджет чорудулгазының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга, 2010 чылда Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдээзинин прогнозунга дүүштүр кылганын илеткелчи демдеглээн. Ол ышкаш бюджет дугайында хоойлунуң төлевилели-биле кады кириген документилери

федералдыг болгаш республиканың хоойлуларының негелделеринге дүгжүп турарын айтыкан.

Республика бюджетинин дугайында хоойлу төлевилелин бирги номчулгада хүлээп алган соонда депутаттар бюджет төлевилелинге чүс хире эдилгелерни кириген. Олар болза колдуунда чаа школаларны, уруглар садтарын, спорт залдарын тудары, чоннуң амыдырал-чуртталгазын экижидеринче уланган эдилгелер болуп турар. Бюджет комитетинин хуралына кириген эдилгелерни сайгарып көргөш, депутаттар болгаш Чазактың төлээлери кандыг эдилгелерни бюджетке киригерин, кирибезин дугуржуп чугаалашканын, эдилгелериниң хөй нуруузу муниципалдыг органнарга хамааржыр болга-

нындан оларның-биле сүмележиپ тургаш, эдилгелерни бюджетке чоорту киригерин шийирлээнин илеткелчи дыңнаткан. Ынчангаш эдилгелерни хүлээп алырын ол саналдаан.

«2010 чылда болгаш 2011 база 2012 чылдарның планныг үезинде Тыва Республиканың республика бюджетинин дугайында» Тыва Республиканың хоойлузунуң төлевилелин ийиги номчулгада болгаш хоойлуну ниитизи-биле хүлээп алыр саналды Бюджет комитети кирип турарын Дандар Ооржак сессия хуралына чугаалаан.

Палатаның даргазы Борис Балчий-оол сессияга чугаалажыры-биле кирип келген бюджет хоойлузунуң төлевилелин кол ооргазын бадыладырга, депутаттар деткип, чүүлдүгүнүп бадылаан.

Комитет хуралына чөпшээрешкен эдилгелерни бадыладырга эртпейн барган, моон ужурундан оларны хуралга депутаттар чаңгыстап сайгарып көргөн соонда хүлээп алган.

«2010 чылда болгаш 2011 база

2012 чылдарның планныг үезинде Тыва Республиканың республика бюджетинин дугайында» Тыва Республиканың хоойлузунуң төлевилелин ийиги номчулгада хүлээп алыр база республика бюджетинин дугайында хоойлуну ниитизи-биле хүлээп алыр дээш Борис Балчий-оол бадылаашкыны эрттирген. Бюджет төлевилелин ийиги номчулгада база бюджет Хоойлузун хүлээп алыр дээш хуралга олуржуп турган 30 депутаттың 26-зы бадылаан. Ынчангаш ТР-ниң бюджет хоойлузу хүлээп алдынган.

2010 чылда Тыва Республиканың республика бюджетинин чарыгдалдыг кезээн 12 944 576,3 муң рубльге, орулгалыг кезээн 12 695 931,7 муң рубльге, четпес дефицит кезээн 248 644,6 муң рубльге бадылаан.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының бирги оралакчызы, экономика сайыды Сергей Тен сөс алгаш, республика бюджетинин дугайында хоойлуну деткээни дээш депутаттарга, ылаңгыя палатаның Бюджет комитетинге, өөрүп

четтиргенин илереткен.

Тыва Республика 2009 чылды багай эвес көргүзүлгелер доозуп турарын Сибирь федералдыг округтун Тыва Республикада федералдыг Кол инспектору Александр Попов чугаалааш, эң-не чугула чүве болза 2010 чылче бюджеттиг киргенин, бо талазы-биле депутаттар Чазак-биле кады бир демниг эки ажылдаанын айтыкан.

Сессия доозулган соонда Тыва Республиканың Чазаның Даргазының бирги оралакчызы Сергей Тен, Хоойлужудулга палатазының даргазы Борис Балчий-оол журналистерниң айтырыгларына харыылаан.

Сергей ТЕН: — Сессия хуралының ажылы түңнелдиг болуп доозулду, кол айтырыг — бюджетти хүлээп алганы, бистерни деткээни болур. Чаа чылда республиканың мурнунда салдынган сорулгаларны чедишкенин шийирлээр аргалар тургустунган.

Борис БАЛЧИЙ-ООЛ: — Бюджет күженишкенин ажылдың түңнелинде хүлээп алдынган. Депутаттар бюджетке эдилгелерни кириген, оларның чамдыктары хүлээп алдынган. Бюджетке эдилгелерни 2010 чылдың тургузунда кириер ажылды чорудар. Бюджетти белеткээринге иделкейлиг киришкенерге өөрүп четтирдивис, оларның ажыл-чорудулгазынга Чаа чылда чедишкенин күзедим.

Кожууннардан медээлер

ТЕС-ХЕМ «САМАГАЛДАЙ» СОЛУН 10 ХАРЛААН

Декабрь 23-те «Самагалдай» солун 10 харлаанын демдегледип эрттирген.

«1999 чыл. Бай-Хаак суур. Таңды, Чеди-Хөл болгаш Тес-Хем кожууннарның каттышкан солунунун тургузукчуларының хуралы болган. Тес-Хем кожуун чагыргазының ынчангы даргазы Б.С. Шырап кожуун солунун шупту кожуун чагыргалары акшаландырып турар болгуже, ында чырыттынып турар материалдар колдуунда солунун туруп турар кожуунундан колдап турарына таарзынмайн турарын илереке, Тес-Хем кожуун аңгы солуннуг болурун дыңнаткан. Чыылганнар чөпсүнүп чөпшээрешкен...» деп, солунун тургустунуп эгелээн үезиниң дугайында бижээн.

Солунун 10 чыл болганына тураскааткан байырлыг хуралды Тес-Хем кожуун чагыргазының бирги оралакчызы Б.С. Шырап ажиткаш, чыылганнарга байыр чедиргеш, солунун чон мурнунга нептереңгей болурунга кириген үлүг-хуузу дээш «Самагалдай» солунун кол редактору Дайынчы Тюлюшович Дамба-Хууракка «Тес-Хем кожуунун хундулуг чурттакчызы» деп атты тывыскаан.

Тес-Хем кожуун чагыргазының доктаалы-биле кожуунда үш ал-

дарлыг атты тургускан: «Кожуунун алдарлыг ажылдакчызы», «Кожуунун алдарлыг малчыны», «Кожуунун хундулуг чурттакчызы». Ол атка немей эдеринчи кылдыр 10 муң рубль болгаш элээн каш чиигелделер көрдүнгөн. Бирээзи: чылда бир катап «Чедер» курортка халас эмнедип дыштагыры. Солунчунун адын тес-хемчилер ынчаар бедик үнелеп турарына өөрүп четтиргенини илереке, Дайынчы Тюлюшович Дамба-Хууракка ам-даа чогадыкчы чедишкенин, «Демир-үжүнер чидиг болзун!» деп йөрээвишаан күзедивис.

АНЫЯКТАР ЧАГЫРGAZY АЖЫЛЫН ЭГЕЛЭЭН

Тес-Хем кожуунда аныяктар чагыргазын кожуун чагыргазы бадылаан. Аныяктар чагыргазында 25 кижиге бар, оон даргазына юрист эртемниг Шолбан Мөнгени соңгаан. Чаа тургустунган чагырга 4 килдистиг: спортчу массалыг ажылдар болгаш кем-херек үүлгедилеринин профилактиказы (Чингис Бадарчы), экономика, сайгарлыкчы чорук болгаш ажылга тургустунары (Вадим Ким), эргелер камгалаар болгаш инновациялыг ажылдар (Владимир Чооду), социал политика (Чойгана Сарылар).

КУШ-АЖЫЛ БИРЖАЗЫ

Аныяктар чагыргазының чанында күш-ажыл биржазы чаа-ла, декабрь 18-те, тургустунган-даа болза, ажылче иделкейлиг шымнып кирипкен. Оон кежигүннери: Херел Кызыл-оол (даргазы), Буян Бандырмаа, Кудерек Шалык ажыл чок эш-өөрүн тудуг ажылдарынче, Чаа чылдың дош хоорайжыгажын кылырынче эвилелдеп, албан черлеринде түр када тургустуна берген хос олуттарга ажыл чок аныяктарны ажылдадып эгелээннер.

ГРАНТЫГА ТӨЛЕПТИГ БОЛГАН

Тес-Хем кожуун чагыргазының аныяктар политиказы болгаш спорттун хөгжүлдээ килдистин начальниги Аржаана Шиметовна Сүктер «Аныяк өг-бүлелерни ажыл-биле хандыраы болгаш көдээ ажыл-агыйның мал адырынче ажылга оларны тургузары» деп төлевилели-биле ТР-ниң Чазаның Даргазының 50 муң рубль грантызынга төлептиг болган. Аржаана Шиметовна деткимче болгаш чедишкенин чалгынналган, ам-даа кызып ажылдаарын чугаалап, чедишкенин-биле таныштырды.

Тес-Хем кожуунун аныяктары хөглүг болгаш тывыгларларның оюну КВН-де республикада багай эвес көргүзүлгелер: МТС (молодые таланты Самагалдай), «Хьюс-

тон рокетс» (Чыргаланды) болгаш школачылар аразында Самагалдайның 2 дугаар школазының командазы түңнел оюннарже кирген деп, ол дыңнаткаш, кожуунун тергенин аныяк өг-бүлелери (Тимур, Сайлык Натсактар, Артыш, Чодураа Ооржактар) республика мөөрейинге база багай эвес түңнелдерлиг болурунга бүзүрелин А.Ш.Сүктер илереткен.

Айлаң ДАРЖАА.

ЧАА-ХӨЛ АНЫЯКТАР, ЧЕ-ВЕ

Максим Седипбей Чаа-Хөл суурда идик даарап, септеп ажылдап турар. Оон ажылы чеже-даа чымыштыг болза, ол хөй-ниити ажылдарының, спортчу маргылдааларның иделкейжизи. Ол Чаа-Хөл суурда Культура бажыңы чок болганына дыка хомудап, мынча деп чугаалап турар:

— Мээң ачам Маскиров Тюлюшович Седипбей — тудугжу кижиге. Оон туткан бажыңнарын, школаларын көргөш, чоргаарланып чоруур мен. Бо хүннерде кожуунда эң улуг Культура одаа Ак-Туруг суурда. Ону база мээң ачам эш-өөрү-биле туткан. Ачам ажылдап чоруурда, балдызын туткаш чоруптарын бо-ла сактыр мен. Оон балдызы-биле туткан клува ам-даа дыка көрүштүг апарган тур ышкажыл. Ынчангаш ыяштан-даа болза,

улуг, чаагай Культура одаандан боттарывис тудуп алылынар деп кожуунунун аныяктарын кыйгырыксаар-дыр мен. Чоннуң күжү-биле туткан кончук чараш стадион Шагаан-Арыг хоорайны каастап тур. Бис чоонган бис...

М.Седипбейниң кыйгырыгы деткимчелиг болурун күзедим.

УЛЕГЕРЛИИН САКТЫП ЧОРУУР

Чаа-Хөл кожуун чагыргазының ажылдакчылары инвалидтер декадазының хөй-ниити хемчеглери карантин-биле соңгаарлаттынганы-биле бот-тывыгын композитор Валерий Сандакович Монгушка тураскааткан ыры мөөрейин эрткен дыштаныр хүннерде эрттирген.

Бичии чажындан тура, инвалид апаргаш, салым-чолунга базындырбайн, бижип, номчуп өөренип алырындан аңгыда, нота бижиринге өөренип алган башкызының дугайында В.Монгуштун өөреникчилери Эрендей Чамбал, Артем Сарым-оол суглар сактып чугаалааш, оон мөзү-бүдүжү, тура-соруу оларга кезээде үлегер болганын демдеглээн.

Мөөрейге коллективтер аразында Чаа-Хөл школазы, ийи-үш кижиниң күүселдезинге Чечек Сурунчап, Аксинья Хайбан, чаңгыстың күүселдезинге Аяна Дамба тиилээн.

Дарый АВДЫДА.

Айтырыңар, харыылап берээл

СУБСИДИЯ ДЕП ЧҮЛ?

«Бажың төлевиринге субсидия деп чүл, оларны кымнар алыр эргелигил?»

Саяна ХЕРТЕК, Кызыл хоорай.

«Шын» солунун номчукчузунун айтырынга Кызыл хоорайнын социал политика департаментизинин килдис эргелекчизи **Санда Зайцеговна МАЙДЫР** харыыны берди.

— Субсидия бо таварылгада чуртталга-коммунал ачы-дуза чедирилгезинин төлевиринге чигелделер болуп турар. Ону өг-бүленин орулгазынын 22 хуузу чуртталга-коммунал ачы-дуза чедирилгезинин төлевиринден эвээш болур болза, ол өг-бүлө ап болур.

Ооң кадында РФ-тиң Чазанын 761 дугаар доктаалы езугаар чуртталга-коммунал ачы-дузаны дээш өрөзи чок азы өрөлөрн бичиилеп төлээрин хүлээнип ап турарынын дугайында дугуржулганы чарган өг-бүлөлөргө бээр. Кайы организацияда өрелиг болдур, ол организациянын юридиктиг килдизи-биле ол дугуржулганы чарар.

Субсидия кылдыртырда, дараазында документиленер херек: билдиринишкн, кымнар бажында чурттап турарынын дугайында справка, төлөп турар төлөвилелдеринин дугайында справка, оларнын паспорттарынын хоолгалары, өг-бүленин сөөлгү алды айнын дургузунда орулгазынын дугайында справка (шалың, пенсия, стипендия, декларация, пособие...), күш-ажыл дептеринин бирги арны биле сөөлгү ажилдаан организациядан үнгенинин дугайында демдеглеткен арынынын хоолгазы (ажыл чок кижилерге), бажың документиленеринин хоолгазы, өре чок дугайында справка азы өрөни бичиилеп төлээринин дугайында чарып алганы дугуржулганы. Хоолгалап алган документиленеринин шын бодун база шынзыдып көргүзөр.

«Субсидияны кайы хире үе болгаш кылдыртып турар чүл? Ону катап кылдырарда база ол-ла документиленер херек болур бе?»

Лариса МОНГУШ, Улуг-Хем кожуун.

— Субсидияны билдиринишкн бижээш, документиленер дужааган соонда, ол алды ай дургузунда күштүг болур. Субсидиянын хуусаазы төнгенинден бээр он хонук эртпээнде, чурттап оран оран-савазы болгаш коммунал ачы-дузаны дээш чарыгдалдарын бадыткап турар документиленерни дужаар.

Бир эвес субсидиянын хемчээли айыттыгган төлевиринин хемчээлин алып турар болза, ол төлөвилер биле субсидиянын хемчээлдеринин ылгалын тускай дүрүм (45 пункт) езугаар эгидер.

«Чуртталга-коммунал ачы-дузалары дээш субсидияларны чүгүл чаагайжыды туттунган бажыңнарда берип турар бе? Суугу-биле одаар бажыңнарда ындыг субсидиялар көрдүнгөн бе?»

Валентина САРЫГЛАР, Чөөн-Хемчик кожуун.

— Ийе, көрдүнгөн. Чуртталга оран-савазын одаарыңа кадыг кывар чүүлду (хөмүрүн), электри күжүн (электрилик чылыдар херекселдер бар болза), газты (газ-биле ажилдаар чылыдар херекселдер бар болза) ажилдап турар хамаатылар херек кырында чарыгдалдарын бадыткап турар документиленерни үстүндө айыттыгган документиленер-биле кады дужаар.

Чуртталга-коммунал ачы-дузалар дээш төлөвилерге чигелделерни кылдыртырда, Кызыл хоорай чагыргазынын социал политика департаментизинде 104, 105 дугаарлыг кабинеттерге кээр. Айлаң ДАРЖАА белеткээр.

Бии-Хем кожуунун девискээр-ри-биле кожа-хелбээ чыдар Ээрбек суурнун амыдыралын сонургап, чоокта чаа сургакчылап чораан бис.

Суму чагыргазынын конторазынга чеде бээривиске, чагырыкчы кожуун төвүнче ажил-албан херектерин кылып чоруй барганын ооң социал политика талазы-биле оралакчызы Шолбан Коголо-оолович Хайтан-оол тайылбырлады.

Ол эвилең-ээлдээ-биле бисти чагырга черинде бодунун өрээлинче чалап, суурнун амгы байдалынын дугайында допчузу-биле чугаалап берди.

«Кызыл кожуунун Ээрбек сумузда «Сайыр» муниципалдыг каттышкан бүдүрүлгө, «Хойжу», «Артыш», «Өлзей» болгаш «Сайыр» көдээ ажил-агый бүдүрүлгө кооперативтери ажилдап турар. Оларнын-биле чергелештир «балдыры элээн дыңзыг» апарган хууда арат-тараачын 4 ажил-агый база бар.

Бо бүгү ажил-агыйларда мал-маган кыштаглаашкыны бо үеде эки чоруп турар, чүге дизе агаар-бойдустун соогу өршээлдиг, улуг хар база амдыызында чагаан. Мал чемин олар үе-шаанда белеткээр, ооң сөөртүлгезин кылган. Ниитизи-биле план езугаар 2807,5 тоннаны белеткээр турган болза, олар 2800 тоннаны белеткээр. «Сайыр» МКБ-зи 63,3 тоннаны

АМЫДЫРАЛ – ТУРУЖУНДА

белеткээр тургаш, 68,5 тоннаны белеткеп алган. Шупту хевирлерин ажил-агыйлары суурдан ырак эвес чыдар Суглуг-Хемден, Алаактан, Сайыр-Аксиндан, Дүнгүр алаагындан сигенни бо чайын болгаш күзүн кезип алганнар.

Суурда бо хүннерде 1730 баш бода, шээр малдың ниити баш саны 7252, оларнын иштинде 3600 баш хой, 2218 баш төрүүр хой, өшкү - 3656 баш, 1109 баш төрүүр өшкү бар бооп турар. Чылгынын баш саны чыл эгезинде 173 турган болза, бо хүнде ооң саны 198 баш апарган, оларнын 38-зи — бе. Ол ышкаш суурда арат-тараачын ажил-агыйлыг Нина Кертик-оол 10 тевени база азырап турар, а Зоя Монгуштун удуртуп турар көдээ ажил-агый кооперативинде 2 элчиген 4 баш кылдыр өзүп келген. Хаваннарнын саны 155 турган болза, ам олар 201 баш кылдыр ескен.

Амыдыралынын деңгели арга-жок берге байдалдыг 11 өг-бүлө бар, оларнын ажи-төлү ниитизи-биле 29 кижиге. Бо өг-бүлөлөргө казын бир-бир шоодай картофель үрезинин үлээн. Шак мындыг өг-бүлөлөргө суму чагыргазы черни аңгылааш, ону андарып берген, а чайын ооң ажаалдазын чоруткаш, күзүн дүжүдүн ажаап алган. Ынчап кээрде 11 шоодайдан ниитизи-биле 50-60 хире шоодай дүжүттү олар казып алганнар. Дузаламчы кылдыр кожуунун социал хандырылга килдизинден бо 11 өг-бүлө бүрүзүнге 144 килограмм картошканы чөм кылдыр база берген бис. Чайгы үеде хлеб компенсациязын 24 кижиге берген. Кожуунун мурнундан суурда чурттап турар хүндүткелдиг хоочуннарда 10 ажи-төлдүг Маадыр ие Бак-кыс Салчаковна Ондарга, Социалистик Күш-ажылдын Маадыры, I-ги бөлүктүг инвалиди Борбаан Чөнүкпеновна Оюнга дуза-деткимчени чедирген.

Кандыг-даа ада-иенин чоргааралы — оларнын ажи-төлү дээр

шын. Бүдүн суурда Тывадан дашкаар дээди өөрөдилге черлеринде өөрөнип турар 11 аныяктарымыс бар, 3 кижиге тускай ортума өөрөдилге черлеринде янзы-бүрү мергежилдерни чедип ап турар. Тыванын дээди өөрөдилге черлеринде 21 кижиге өөрөнип турар, тускай ортума өөрөдилге черинде 40 кижиге бар. Шериг назылыг 7 оол бо хүннерде боттарынын ыдыктыг хүлээлгезин эрттирип турарлар.

Бо хүннерде амыдырал-чуртталга черле чүгээр апарган: ажил чок кижилер амы-хуузуңда ажил-хожуду кылып, сайгарлыкчы документиленерни долдуруп, боттарынын күзүн, кылыксаан ажилын кылып чоруурлар. Оларнын аразындан 8 кижиге күрүнеден халас субсидия болур 58800 рубльди алгаш, амы-хуузуңда сайгарлыкчылап эгелзээр. Чижээ, 2 кижиге хаван азырап эгелзээр, 1 кижиге компьютер садып алгаш, янзы-бүрү документиленерин хоолгаларын кылып, аңаа көүдөдир парлап турар, 1 кижиге баш таарыкчызы болуп, чонга боттарынын ажи-дузанын көргүзүп турар. Ол ышкаш бир кижиге чурттакчы чонун хуу инектерин кадарып, кадарчылап турар.

Чаа бажың-балгат участоктары 128 чеде берген, оларнын барык 70 хуузу туттунуп, кожолар бот-боттары хуу чер-өңчүнү демдегеп, документиленерин долдуруп турар. Чаа туттунган оран-савазында чурттап эгелзээр улус база бар.

Корум-чурум талазы-биле байдал база экижээр. Арага ишкеш, чурум үрзүн болза, буруулуг кижиге суурнун административтик комиссиязы ажилдаар. Комиссияда шагдаа черинин участок төлээзи, суурнун херээженнер чөвүлелиниг кежигүннери, хоочуннар болгаш суурнун еске-даа төлөптиг кижилери кирип турар.

Карим МОНГУШ чугаалашкан.

Чурукту автор тырттырган.

Солунга үнгөн материалга хамаарыштыр

ТОЖУНУҢ ЧУРТТАКЧЫЛАРЫ ТААРЫШПААН

2009 чылдың октябрь 22-де үнгөн №120 «Шын» солунга Владимир Чадамбанын «Тыва: өзүлде-нин базымнары» деп рубриканың адаанга «Тожу чонунун келир үези дээш (азы кожуун чагыргазынын ажил-чорудулгазы)» деп эгелиг чүүл парлаттыгган. Бистер, Тожунун үндезин чурттакчылары, ук материалды кончуг кичээнгеилг номчуп көргөш, ында кожуун чагыргазынын даргазы А.Ч. Айыр-Санаанын ажил-чорудулгазынын дугайында бижээнинде таарзын-майн турар чүүлдеривис бар болурга, бо чагааны редакцияже бижип тур бис.

2008 чылдың чайынында Тожу кожуун чагыргазынын даргазынга Аяс Чаш-оолович Айыр-Санааны кожуунун Төлээкчилер хуралынын депутаттарынын «күжүнүн» ачызында сонгуканын кончуг эки билер бис. Ол кожуун чагыргазынын даргазынга сонгудар мурнунда янзы-бүрү албан-дужаал-дарга канчаар ажилдап чораанын, кандыг түңнелдерлиг болуп турганын Тожунун чурттакчы чону эки билер.

Аяс Айыр-Санаа дарга сонгуканындан бээр чаа-ла бир чыл алып турар, бо кыска хуусаада кожууну ол дыка-ла хөгжүткен кылдыр материалдын автору бижип, мактааны дыка-ла эпчок-тур. Бо дарганын мурнунда кожуун чагыргазынын даргазынга ажилдап турганнын план езугаар кылдырткан ажилдары эвээш эвес. Бии-Хемге, Тоора-Хемге көвүргүлөр тутар айтырыг 10-15 чыл мурнунда тургустунган турган, ынчан бо объектилерни тутар арга-шынэвис чок турганы бүгүдөгү бил-

дингир. Оларны тутары амгы үеде чугула болу берген. «Амгы үеде Тоора-Хемни кежер көвүргүгүн тутуу кидин түлүк чоруп турар. Ол көвүргүгү бо чылдың декабрьда ажилдап киирер» деп автор шын эвес бижип турар. Херек кырында ол көвүргүгү тутар ажил чаа чоруп эгелзээр-не болгай. Бии-Хемни кежер пантон паромну кылырын кожуун чагыргазынын даргазынын экономика талазы-биле оралакчызы Андрей Салчак Абакан хоорайда бүдүрүлгө-биле дугуржуп чугаалажып алган.

Кожуунда шупту тудуг ажилдарын чаңгыс Аяс Айыр-Санаанын удуртулгазы-биле кылган дээр болза, шыңга дүүшпес. Ий суурда пилораманы мурнунда ажилдап турган даргалар биле чонун шудургу күш-ажылынын ачызында дооскан. Аяс Чаш-оолович ажилдап чедип келирге, пилораманы чүглө ажилдары арткан турган. Кызыл—Тоора-Хем аразынын автомобиль оруунун арткан тулаалыг черинин оруун «Лунсин» кызыгаарлаттыгган харысалгалыг ниитилелдин ажилдакчылары биле чурттакчы чонун бир демниг ажилынын түңнелинде дооскан чүве. Бо ажилды Тожунун чагырга даргазынга ажилдап турган В.К Торжу биле чагырга даргазынын экономика талазы-биле оралакчызы Андрей Салчактын удуртулгазы-биле берге ажилды кылып доосканын Тожунун чону билер. Андрей Александрович Салчак Тожунун социал экономиказын хөгжүдөр дээш кончуг кызымак ажилдап келген, ол чон-

биле ажилдап билирин, биче сеткилдин, бодунун онаашкан ажилынга бердингенин, харысалгалыын чурттакчы чонга көргүскен.

Аяс Чаш-оолович бир чыл ажыг ажилдап келген үезинде бо кончуг харысалгалыг ажилга ам-даа эки талаларын көргүспезин, удуртур ажилче ханылап кирбээр деп санап турар бис. Удуртукчу кижиге чон ортузунга чорур, оларнын-биле бир демниг ажилдаар, ажил-херекти организаастаар ужурулуг, ындыг турбуже, эпиг-ээлдек, сагыш чоаачал эвес талаларын көргүзе бээр илереп турар. Бөдүүн ажил-чыннарже, аңчыларже, ивижилерже, көдээ ажил-агыйнын ишчилеринче шоолуг сагыш салбас, оларнын канчаар амыдырап-чурттап чоруур ханызы-биле билбес, сонуургап көрбес, сагыш чоаачал болуп турар. Тожунун ивижилеринин ажилынын, амыдырал-чуртталгазынын байдалынын бергезин «Центр Азии» солунга кончуг шыны-биле бижээр. Ивижилеринин амыдыралынга, ажил-агыйынга кандыг-даа материалдыг-даа, моральдыг-даа дуза чедирбейн турар. Үндезин чон — ивижилеринин амыдырал-чуртталгазын, хандырылгазын ханы өөрөнип көөр, оларга боттук дузаны, деткимчени чедирер хемчеглер алыры кожуун чагыргазындан негеттинип турар. Чүге дээрге Тываның Чазаа иви малдың баш санын өстүреринче, уксазын экижидеринче сөөлгү үеде кичээнгеилни салып турар болгай. Бо айтырыгны чедиинишкниг шиит-

пирлээри ивижилерден хамааржыры хөйгө билдингир.

Кожуун төвүндөн ырак суурлар Чазыларга, Ырбанга, Сыстыг-Хемге чаа кожуун даргазы барбаан, ында чурттакчы чон канчаар чурттап, амыдырап, ажилдап турарын сонуургап көрбээр. Бо ырак черлерде чурттап чоруур бөдүүн кижилеринин амыдырал-чуртталгазында таваржып турар бергелер бары бистерге билдингир. Оларже кожуун чагыргазы көрнүр, боттук дузаны, деткимчени чедирер хүлээлгелиг болгай. Владимир Чадамбанын бижээн материалындан Тожунун чурттакчы чону тодуг-догаа, бай-байлак, амыр-менди чурттап турар деп билдинип турар. Шыны-биле алырга, ол ындыг эвес ийин, Тожунун үндезин чурттакчылары билганыыста ону кымдан-даа эки билер бис.

Кожуун чагыргазынын чер берген дугайында документиленер кылдыртып алыры тус черни чурттакчыларынга амгы үеде бир кончуг берге айтырыг болуп турар. Бо айтырыгны шиитпирлээри-биле Тыва Республикада Чер кадастрынын палатазынын директору С.Севек, шимчелес объектилер кадастрынын федералдыг агентилелинин Тыва Республикада эргелелинин удуртукчузунун оралакчызы Л.Седен болгаш ескелер-даа Тоора-Хемге чедип келирге, чагырга даргазы А.Ч.Айыр-Санаа бо дугайында

оларнын-биле чугааны кылбаан, Кызылче чорупкан болган. Кожуунун ажил-ижинге, чонун амыдырал-чуртталгазынга хамааржыр улуг-даа, биче-даа хемчээлдиг айтырыглары дүрген шиитпирлээр хемчеглерни Аяс Чаш-оолович албайн турар.

Бистер, Тожунун үндезин чурттакчылары, кожуунун социал экономиказы дүрген хөгжүүрүн, чонун амыдырал-чуртталгазы дүрген экижирин күзеп чоруур бис, оларны боттандырап ажил-чорудулгага доктаамал киржип келген бис, моон сонгаар-даа киржири — хүлээлгевис. Бо чагааны бижий берген-даа чылдагаанымыс ында. Владимир Чадамбанын бижип турары ышкаш Тожунун экономиказын, социал адырын, культуразын кожуун чагыргазынын даргазы А.Ч. Айыр-Санаа чогуур деңгелде удуртуп турар дээни бистин сагыш-сеткиливиске таарышпайн турар, бистер Аяс Чаш-оолович амгы үениң негелдезинге дүүштүр ажилдапайн турар деп санаар бис. Ынчангаш Тыва Республиканың Чазаандан, ооң тус чер бот-башкарылга органны-биле ажилдаар эргелелиннен Тожу кожуунун чагыргазынын даргазы А.Ч. Айыр-Санаанын ажил-чорудулгазын ханы өөрөнип көөрүн, чаартылгаларны кылырынче угланган дээштиг хемчеглерни алырын дилеп турар бис.

Ольга АК, Роза САТ, Н.Э.ТАМДЫН-ООЛ, Г.Н.БАРААН, О.Я.КОЛ, В.С.ТОРЖУ, О.М.КОМБУ, Э.К.ЧЫКЫМА, М.В.ДОНГАК, А.И.КОЛ, М.С.БАРААН болгаш ниитизи-биле 22 кижиге чагаага адын салган.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫ

2010 болгаш ооң соондагы чылдарда Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнының болгаш күрүне органнының ажилдакчыларының үстүкү санын бадылаар дугайында

2007 чылдың май 21-де Тыва Республиканың Чазаның Даргазының «Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнының тургузуунун дугайында» №95, 2007 чылдың май 5-те «Тыва Республиканың Чазак Даргазының Канцеляриязының дугайында» №81, 2007 чылдың май 4-те «Тыва Республиканың Чазаның Аппарадының дугайында» №79 Чарлыктарына дүүштүр **доктаадырым болза:**

1. 2010 болгаш ооң соондагы чылдарда Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнының болгаш күрүне органнының ажилдакчыларының капсырылгада кирген үстүкү санын бадылаар.

2. Күжүн чидирген деп санаары болза:

2007 чылдың май 4-те Тыва Республиканың Чазаның Даргазының «Штата саннарны шилчидер дугайында болгаш 2007 чылда Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнының аппараттарының ажилдакчыларының үстүкү санын бадылаар дугайында» №78 Чарлыгы;

2008 чылдың апрель 21-де Тыва Республиканың Чазаның Даргазының «Штата саннарны шилчидер дугайында болгаш Тыва Республиканың Чазак Даргазының Канцеляриязының ажилдакчыларының үстүкү санын бадылаар дугайында» №56 Чарлыгы;

2008 чылдың июнь 3-те Тыва Республиканың Чазаның Даргазының «2008 чылда Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнының аппараттарының ажилдакчыларының үстүкү санын бадылаар дугайында» №90 Чарлыгы;

2008 чылдың сентябрь 12-де Тыва Республиканың Чазаның Даргазының «2008 чылдың июнь 3-те Тыва Республиканың Чазаның Даргазының «2008 чылда Тыва Республи-

ликаның күүсекчи эрге-чагырга органнының аппараттарының ажилдакчыларының үстүкү санын бадылаар дугайында» №90 Чарлыгына өскерилгелер кириер дугайында» №209 Чарлыгы;

2008 чылдың октябрь 15-те Тыва Республиканың Чазаның Даргазының «Тыва Республиканың өөредилге адырынга контроль болгаш хайгаарал талазы-биле албаны тургузар дугайында болгаш Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнының аппараттарының ажилдакчыларының үстүкү санынга өскерилгелер кириер дугайында» №234 Чарлыгының 2 пунктузун;

2008 чылдың октябрь 20-де Тыва Республиканың Чазаның Даргазының «Тыва Республиканың Чазаның Аппарадының штаттыг олудун Тыва Республиканың Чуртталга болгаш коммунал ажил-агый агентилелинче шилчидер болгаш 2008 чылда Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнының аппараттарының ажилдакчыларының үстүкү санынга өскерилгелерни кириер дугайында» №243 Чарлыгы.

3. Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органны боттарының тургузуларын бо Чарлыкка дүүштүр эде кылыр дугайында саналдарын бо Чарлыктын күштүг бооп кирген хунунден эгелеп бир ай хуусаа дургузунда Тыва Республиканың Чазанынче кириер.

4. Бо Чарлык аңаа ат салган хунунден эгелеп күштүг болур.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2009 чылдың декабрь 7

№267.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының 2009 чылдың декабрь 7-де №267 Чарлыгының капсырылгасы

2010 болгаш ооң дараазында чылдарда Тыва Республиканың күрүне болгаш күүсекчи эрге-чагырга органнының ажилдакчыларының үстүкү саны

Күрүне болгаш күүсекчи эрге-чагырга органны	Үстүкү саны	ооң иштинде	
		күрүне албан-хаакчылары	аңаа хамаарышпас кижилер
1	2	3	4
Шупту	657	586	71
Тыва Республиканың Чазак Даргазының Канцеляриязы	70	70	-
Тыва Республиканың Чазаның Аппарады	68	68	-
Тыва Республиканың Орук-транспорт комплекизи болгаш харылзаа яамызы	12	10	2
Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызы	24	23	1
Тыва Республиканың Чер болгаш өнчү-хөреңги харылзааларының яамызы	15	15	-
Тыва Республиканың культура болгаш туризм яамызы	19	15	4
Тыва Республиканың Өөредилге, эртем болгаш аныктар политиказының яамызы	35	29	6
Тыва Республиканың Бойдус курлавырларының болгаш экология яамызы	11	11	-
Тыва Республиканың Улетпүр болгаш энергетика яамызы	21	19	2
Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызы	39	33	6
Тыва Республиканың Тудуг, чуртталга болгаш коммунал ажил-агый яамызы	26	19	7
Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызы	26	25	1
Тыва Республиканың Саң-хөө яамызы	66	63	3
Тыва Республиканың Экономика яамызы	33	33	-
Тыва Республиканың Юстиция херектеринин талазы-биле яамызы	45	43	2
Тыва Республиканың Москва хоорайда Доктаамал төлээ чери	10	6	4
Тыва Республиканың Аңныыр болгаш балыктаашкын талазы-биле күрүне комитеди	26	19	7
Тыва Республиканың Чуртталга инспекциязының күрүне албаны	5	3	2
Тыва Республиканың Ветеринария хайгаарал албаны	4	4	-
Тыва Республиканың Бойдус курлавырларын ажылгаар болгаш камгалаар талазы-биле адырга хайгаарал албаны	5	5	-
Тыва Республиканың Ажыл-чорудулганың чамдык хевирлерин лицензиялаар болгаш күрүнениң эгелеп-башкарылганың талазы-биле албаны	7	3	4
Тыва Республиканың тарифтер талазы-биле албаны	6	6	-
Тыва Республиканың боду чорур маши-	7	7	-

1	2	3	4
наларның болгаш техниканың өске-даа хевирлеринин байдалына техниктиг хайгаарал талазы-биле албаны			
Тыва Республиканың Саң-хөө бюджет хайгааралының талазы-биле албаны	29	17	12
Тыва Республиканың Культура салгалының (төөгүнүң болгаш культураның тураскаалдарының) объектилерин камгалаар талазы-биле албаны	2	2	-
Тыва Республиканың Өөредилге адырынга контроль болгаш хайгаарал талазы-биле албаны	13	7	6
Тыва Республиканың Хамааты камгалал, чурттакчы чонну болгаш девискээрни онзагай айылдыг байдалдардан камгалаар, Тыва Республиканың девискээринге өрттүн айыл чок чорунун ажил-чорудулганын хандыраар талазы-биле агентилел	2	2	-
Тыва Республиканың сайгарлыкчы чорукту сайырадыр талазы-биле агентилел	6	6	-
Тыва Республиканың Чуртталга болгаш коммунал ажил-агый талазы-биле агентилели	3	3	-
Тыва Республиканың архив агентилели	5	4	1
Тыва Республиканың иш-хуушчу экономиктиг харылзаалар талазы-биле агентилели	8	7	1
Тыва Республиканың күш-культура болгаш спорт талазы-биле агентилели	9	9	-

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ АЙТЫШКЫНЫ

Тыва Республиканың девискээринде организацияларга энергия камналгазының талазы-биле эң чугула хемчеглер дугайында

2009 чылдың октябрь 23 № 296-р Кызыл хоорай

Тыва Республиканың девискээринде катап тургустунган энергия үндизинерин ажил-агыйже кириштиреринин болгаш энергетика курлавырларын дээштиг ажылгаар **сорулгазы-биле:**

1. Тыва Республиканың девискээринде организацияларга энергетиканың дээштиин бедидер талазы-биле коштунган хемчеглеринин планын бадылаар.

2. Бо айтышкын-биле бадылаан хем-

чеглер планының боттандырылганын Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органны хандыраар.

3. Бо айтышкынны «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарда парлаар.

4. Бо айтышкынның күүселдезинин хыналдазын Тыва Республиканың Улетпүр болгаш энергетика яамызынга дагзыр.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының бирги оралакчызы С.ТЕН.

Тыва Республиканың Чазаның 2009 чылдың октябрь 23-те № 296-р айтышкыны-биле бадылаан

Тыва Республиканың девискээринде турар бүдүрүлгелеринин болгаш албан черлеринин энергетиктиг дээштиин бедидер талазы-биле ХЕМЧЕГЛЕРНИН ПЛАНЫ

Хемчеглер	Күүселдениң хуусаазы	Күүселдези дээш харысалгалыглар
1. Ведомстволар адаанда организацияларда сайгылгааннарны энергия камналгалыг сайгылгааннар-биле солуур хемчеглерни алыр, энергия камналгалыг сайгылгааннар-биле солаан үеден эгелеп бир ай дургузунун камналганың дээштиин хынаар	2010 чылдың январь 1-ге чедир	ТР-ниң Улетпүр болгаш энергетика яамызы, ТР-ниң Кадык камгалал яамызы, ТР-ниң Күш-ажыл яамызы, ТР-ниң Өөредилге яамызы, ТР-ниң Культура яамызы, ТР-ниң Тудуг яамызы, муниципалдыг өөредилге черлеринин удуртукчулары (чөпшээржилге-биле)
2. Чылыг база электри энергиязы санаар херекселдерни ведомстволар онза чугула адаанда объектилерге тургузар.	2010 чылдың II кварталы	ТР-ниң Улетпүр болгаш энергетика яамызы, ТР-ниң Кадык камгалал яамызы, ТР-ниң Күш-ажыл яамызы, ТР-ниң Өөредилге яамызы, ТР-ниң Культура яамызы, ТР-ниң Тудуг яамызы, муниципалдыг өөредилге черлеринин удуртукчулары (чөпшээржилге-биле)
3. Ведомстволар адаанда организацияларның котельнаяларының болгаш дузалал дериг-херекселдеринин чаартылганын чорудар	2010 чылдың III кварталы	ТР-ниң Улетпүр болгаш энергетика яамызы, ТР-ниң Кадык камгалал яамызы, ТР-ниң Күш-ажыл яамызы, ТР-ниң Өөредилге яамызы, ТР-ниң Культура яамызы, ТР-ниң Тудуг яамызы, муниципалдыг өөредилге черлеринин удуртукчулары (чөпшээржилге-биле)
4. Чылыг чидирин эвээжедири-биле бажыңнарны чылыглар (соңгалар кыдыглары, подвал өрээлдери, немелде объектилер)	2010 чылдың ноябрь 31-ге чедир	ТР-ниң Улетпүр болгаш энергетика яамызы, ТР-ниң Кадык камгалал яамызы, ТР-ниң Күш-ажыл яамызы, ТР-ниң Өөредилге яамызы, ТР-ниң Культура яамызы, ТР-ниң Тудуг яамызы, муниципалдыг өөредилге черлеринин удуртукчулары (чөпшээржилге-биле)
5. Организациялар коллективтеринге энергия камналгазының айтырылганының талазы-биле семинарларны чорудар	Квартал санында	ТР-ниң Улетпүр болгаш энергетика яамызы, ТР-ниң Кадык камгалал яамызы, ТР-ниң Күш-ажыл яамызы, ТР-ниң Өөредилге яамызы, ТР-ниң Культура яамызы, ТР-ниң Тудуг яамызы, муниципалдыг өөредилге черлеринин удуртукчулары (чөпшээржилге-биле)
6. Эрткен үелерин деңнели-биле энергия камналганың өскерилгелеринин ниити демдээнин талазы-биле хемчеглеринин дээштиинин мониторингин эрттирер	Ай санында	ТР-ниң Улетпүр болгаш энергетика яамызы, ТР-ниң Кадык камгалал яамызы, ТР-ниң Күш-ажыл яамызы, ТР-ниң Өөредилге яамызы, ТР-ниң Культура яамызы, ТР-ниң Тудуг яамызы, муниципалдыг өөредилге черлеринин удуртукчулары (чөпшээржилге-биле)
7. Республиканың энергия камналга технологияларын бүдүрүлгө болгаш социал адырларга щингээдири, кывар-чаар материалдарның курлавырларының дээштиг ажылгалын бедидер арга-методтарның суртаалын массалыг информация чепсектеринге чорудар	Ай санында	ТР-ниң Улетпүр болгаш энергетика яамызы, ТР-ниң Кадык камгалал яамызы, ТР-ниң Күш-ажыл яамызы, ТР-ниң Өөредилге яамызы, ТР-ниң Культура яамызы, ТР-ниң Тудуг яамызы, муниципалдыг өөредилге черлеринин удуртукчулары (чөпшээржилге-биле)

Тыва Республиканың чурттакчы чонунун 2008 чылда кадыкшыл байдалының дугайында

Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезинин чайгылыш чок чоруун хандырып сорулганы күүседир талазы-биле күрүне политиказының мурнады шийирлээр сорулгаларының бирээзи болза, амыдыралдың кадык хевирин неггедиринге үндөзүп, чурттакчы чонунуң кадыкшыл байдалын экижидери болгаш быжыглары база медицина дузазының чедингир болгаш шынарлыг чоруун бедидери болур.

2008 чылда эмнелге-профилактика албан черлеринин кол углаанышкыннарының бирээзи болза Россия Федерациязының Президентизинин 2007 чылдың июнь 28-те «Россия Федерациязының субъектилеринин күүсекчи эрге-чагырга органнының ажил-чорудулгазының ажыктыын үнелээринин дугайында» №825 Чарлының тодаратканы тодаргай көргүзүлгелерин чедип алыры болур, ол Чарлыкка дүүштүр Тыва Республиканың Чазаа 2007 чылдың август 7-де №778 доктаал хүлээп алган. Кадык камгалал яамызының болгаш кадык камгалал албан черлеринин кылып чоруткан ажылы демографтыг байдалды экижидеринче, тодаргайлаарга, иелерин, чаа төрүттүнген уругларның болгаш чаштарның, күш-ажыл кылып шыдаар назылыг кижилеринин өлүп хораар чоруун кызырарынче угланган. Муниципалдыг деңгелге ажил-чорудулганың ажыктыын үнелээрин Россия Федерациязының Президентизинин 2008 чылдың апрель 28-те «Хоорай окруттарының болгаш муниципалдыг районнарының тус чер бот-башкарылга органнының ажил-чорудулгазының ажыктыын үнелээринин дугайында» №607 Чарлыын езугаар тодараткан.

Медицина-демографтыг көргүзүлгелер

Тыва Республиканың чурттакчы чонунуң саны 2008 чылдың эгезинде 311,6 муң кижи болган, оларның 159,7 муңу (51,3 хуузу) хоорайларда, 151,9 муңу (48,7 хуузу) көдээ черлерде чурттап турар. Республиканың чурттакчы чонунуң ниити санының 164,4 муңу — херээженнер, 147,2 муңу — эр улус. Эр-херээжен кижилеринин санының мындыг улуг карышкак бооп турар чылдагааны эр улустун элекке өлүп турары болур.

Чурттакчы чонунуң саны чайгаар өзүп турар черлеринин санынга бистин республика хамаарып турар.

2007 чылдаазынга деңнээр, чонунуң өзүп төрүүр чоруу 3,3 хуу өскөн, 1000 чурттакчыга хамаарыштыр ол көргүзүп 25,2 хуу болган (РФ-те — 12,1). Өзүп төрүүр чоруткун амгы үедеги параметрлерин салгалдар солчулганынга негетинип турарындан бедик бооп турар: ортумаа-биле республикада 15-тен 49 харлыг бир херээжен кижи оонаштыр божуп чингээри, 2,60 бооп турар, чонунуң чайгаар өзүлдээринин көргүзүп 2,15 болур ужурулуг.

Кижилеринин өлүп хораар чоруу сөөлгү чылдарда кызырылып турар апарган. Чижээ, 2008 чылда 1000 кижи оонаштыр хораан кижилеринин хуузу 11,3 болган, а 2007 чылда 11,9 хуу турган (РФ-те — 14,6 хуу). Эрткен чылын чаш уругларның хораар чоруу дириг төрүттүп келген 1000 уругга оонаштыр 13,2 хуу болган, мурнунда чылдаазынга деңнээр, 19 хуу кызырылган. Чонунуң өлүп хораар чоруунуң чоорту эвээжеп турары кижилеринин назыны узаар чоруунуң көргүзүп экижидеринге чедирип турар. 2007 чылда кижинин ортумаа назыны 59,2 хар турган болза, 2008 чылда 60,5 хар болган. Эр улустун назы-хары ортумаа-биле 55,1 болган, херээженнеринин — 66 хар.

Чонунуң аарыш-аржыыры

Чурттакчы чонунуң кадыкшыл байдалы дыка хөй чүүлдерден: медицина, социал-экономиктиг, экологтук, агаар-бойдус болгаш өске-даа байдалдардан хамаарып. Кижинин кадыкшыл баксырай бээринин база бир чылдагааны — амыдыралының хевиринин кадык-чаагай эвези, арага ижер, таакпы тыртар кижилеринин санының көвүдээни.

2008 чылда чурттакчы чонунуң ниитизи-биле аарыш чоруунуң деңгели 1000 кижи оонаштыр 1119,9 таварылга болуп, мурнундагы чылдаазынга деңнээр, 3,3 хуу кызырылган (2007 чылда — 1158,5; РФ-те — 1543,1). Чонунуң аарыш чоруунуң ниитизи-биле көөргө, тыныш органнының аарыш хөй бооп турар, 19,9 хуу, ону 1000 кижи оонаштыр алырга, 223,4 бооп, мурнуку чылдаазындан 12 хуу эвээжээ (2007 чылда РФ-де — 254,2; РФ-те — 364,2). Ийги черде хан эргилдезинин системазы — 9 хуу, 2007 чылдың көргүзүп-

ден 7,3 хуу куду болган, ол көргүзүп РФ-тинден база куду (ТР-ге 2007 чылда — 1000 кижи оонаштыр 108,6, 2008 чылда — 100,7; РФ-ке — 215,1 болган). Кемдеп-бертинер болгаш хораннар чоруктар үшкү черни ээлеп турар. Оң көргүзүп — 8,3 хуу, 2007 чылдаазынга деңнээр, 14,9 хуу куду (2008 чылда ТР-де — 93,4; РФ-те — 93,6 хуу).

Аар уржуктуг аарыглардан кижилеринин аарыш чоруунуң 2008 чылда көргүзүп 100 муң чурттакчыга хамаарыштыр 158,8 болган, ону 2007 чылдаазы-биле деңнээр, 3,8 хуу кызырылган бооп турар (2007 чылда — 165,1; РФ-те — 340,7). Ол аарыглардан бирги черде хырын иштинге тыптыр аар уржуктуг аарыглар (13,5 хуу), ийги черде — өкпе рагы (12,3 хуу), үшкү черде — уруг савазынга болгаш эмгек бестеринге уржуктар (9-9 хуу). Республиканы чурттакчы чонунуң ортузунга аар уржуктуг аарыгларның неггедир чоруунун көргүзүп 100 муң чурттакчыга оонаштыр 554,2 бооп турар (РФ-те 1779,2). Аар уржуктуг аарыглардан кижилеринин өлүп хораар чоруу 100 муң кижи оонаштыр 107,8 болган (РФ-те — 200,6).

2008 чылда туберкулезтан 578 кижи аараан, ол хамчыктын көргүзүп 1,2 хуу өскөн, 100 муң кижи оонаштыр 183,3 турганындан 185,5 четкен. Туберкулезтун ниити аарыының көргүзүп 2007 чылдаазынга деңнээр, 4,2 хуу өскөн, 100 муң чурттакчыга оонаштыр 643,2 турганындан 670,0 четкен.

2008 чылда республикага сифилистен аараанының 1522 таварылгазы бүртүктеткен, 100 муң кижи оонаштыр ол көргүзүп 491,9 болган. Сифилистен аарааннары назы-хар талазы-биле көргүзүп мындыг: 20-ден 29 харга чедир — 55,5 хуу, 30—39 харлыглар — 12,8 хуу, 18—19 харлыглар — 12,6 хуу. Ол аарыгны кол кезинде ажилдавын турар кижилер чыпшырып ап турар. Оларның хуузу 53,9, өөренип турар аныктары — 10,9.

2008 чылдың дургузунда республикага наркологтуг хамчыкка бир дугаар алыскан 506 кижини илереткен (2007 чылда — 426). Наркологтуг аарыгларның тургузуун көөргө, эң хөй хуузу арагага сундулап, аңаа чаңчылаан чорук ээлеп турар — 54,9 хуу, арага-лаашкындан угаан-медерел алдараашкыны — 6,5 хуу, наркотик аймаанга алыскан чорук — 4,7 хуу бооп турар.

Медицина дузазы-биле хандырылга

Медицинаның амбулатория-поликлиника дузазы дээрже мурнуку хөвээр-ле медицина дузазының эң-не негетинип турар хевир бооп артпышаан. Амбулатория-поликлиника дузазының күүселдезинин көргүзүп 2670,6 муң кижинин эмилерге киргени, азы планын күүселдези 102 хуу. 2008 чылда поликлиникаларга келген аарыг кижилеринин саны мурнундаазындан 3,4 хуу хөй болган, 1 чурттакчыга хамаарыштыр 8,7-ден 9,0 катап киришкени болган. Келген кижилеринин санының көвүдөп турар чылдагааны дээрже, амбулатория-поликлиника албан черлеринин ажылының чурумун чаартканы, участок албаннарын эмилер-биле четчелээнинин экижээни болур. Чыдып эмнедир медицина дузазының күүселдези 1407 муң орун-хүн болган, азы план 100 хуу күүсеттинген. Медицинаның дүрген дузазын чедирерин 1000 чурттакчыга хамаарыштыр алырга, 343 чалалга болган, нормазы — 318 чалалга.

Тыва Республиканың кадык камгалал системазында 5174 медицина ажилдакчызы ажилдап турар, оларның 1198-и — эмилер, 3976-зы — медицинаның ортумаа ажилдакчылары. 10 муң чурттакчыга хамаарыштыр эмилер-биле хандырылга 34,4 болган (РФ-те — 43,3), медицинаның ортумаа ажилдакчылары-биле — 128,8 (РФ-те — 94,9).

Эмилеринин чедишпес чоруу чидиг айттырып бооп артпышаан, оң уламчандан ажилдап турар эмилеринин ажылы аартап турар. Республиканың эмнелге-профилактиктиг албан черлеринде аңгы-аңгы мергезжилдерин 280 эмчизи негетинип турар, олардан кол мергезжилдер болур терапевтер — 19 кижи, бичи уруглар эмилер — 8, акушер-гинекологтар — 13, неврологтар — 10, фтизиатрлар — 10, карак эмилер — 8, отоларингологтар — 7, рентгенологтар — 13, кеш аарыгларының эмилер — 4, анестезиолог-реаниматологтар — 11, психиатр-наркологтар — 17 кижи бооп турар.

Кадык камгалалының акшаландырышкыны, хамаатыларга халас медицина дузазын чедиреринин

күрүне магадылалының девискээр программасының күүселдези

2008 чылдың бюджетин күүседир талазы-биле эң чугула чүүлдеринин бирээзи кадык камгалал албан черлеринин ажилдакчыларының күш-ажыл телевидеринин чаа системазын ажылгаар талазы-биле белеткел ажылын чорудары болур, ону ажылгап эгелзэн соонда күш-ажыл дээш телевидерин кылып тура, чамдык көргүзүлгелерин чедип алырынга идигни бээр. Кадык камгалал албан черлеринин, оң тургузуунда салбырларның, медицина ажилдакчыларының ажил-чорудулгазын үнелеп көөрүнүн барымдааларын Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызы ажилдап кылган.

Кадык камгалал организацияларын Ылаң-ла медицина камгаладылганының системазын дамчыштыр чаңгыс орук-биле колдадыр акшаландырыларын аргазынче кадык камгалал организацияларының үчада аайы-биле шилчилгезин боттандырыры-биле холбаштыр 2008 чылда Ылаң-ла медицина камгаладылганының акша-хөреңгизинден чарыгдалдарның беш чүүлдерин акшаландырыларын уламчылаан, олче шилчилге 2009 чылда база үргүлчүлээр.

«2008 чылда Тыва Республиканың каттышкан бюджетинин күүселдезинин дугайында» чыл отчедунуң сан-түнүн өзугаар алырга, 0900 «Кадык камгалал, күш-культура болгаш спорт» деп кезекте («Күш-культура болгаш спорт» деп ишти кезекте чарыгдалдарны, эргелеп-башкарылга аппараттарын тударынга чарыгдалдарны, күрүнениң капитал салышкыннарының болгаш медицинаның дүрген дуза чедирер албан черлеринин база фельдшер-акушер пунктуларының ажилдакчыларына көрдүнген телевидерлерин чарыгдалдарын санавакка) планнаттынганы 1 079,0 млн. рубль турда, 1 101,3 млн. рубль түнүг акша чарыгдалтынган.

2008 чылда адырга ортумаа ажил телевири 9500 рубль (участоктарның терапевт эмилеринге, педиатрларга болгаш божудулга дузазын көргүзүп турар эмилерге база мурнады хөгжүдөр «Кадыкшыл» национал телевиделди боттандырып турар өске-даа кижилерге төлөп турар немелде телевидерлерин санавакка) бооп турар, оң иштинде эмилеринин ажил телевири 10756 рубль, медицинаның ортумаа ажилдакчыларының — 8115 рубль болган.

2008 чылда тускай сорулгалыг федералдыг 2 программа база 10 иштиги программалар өзугаар 67 293,2 муң рубль түнүг акша кирери, оң иштинде эмнер болгаш дериг-херекселдер садарынга — 59 293,2 муң рубль, божудулга төвүнүн немелде тудуунга — 8000 муң рубль планнаттынган турган, херек кырында акшаландырылганы 8 273,7 муң рубль. Республиканың тускай сорулгалыг программаларын акшаландырыларынга 2008 чылда республика бюджетинден 5 712,0 муң рубль көрдүнген турган, күүселдези 100 хуу болган.

2008 чылда күрүне магадылалының программаны Тыва Республиканың Чазаның 2008 чылдың март 4-те «Тыва Республиканың чурттакчы чонунга медицина дузазын халас көргүзүлгелеринин күрүне магадылалының программасын болгаш 2008 чылда Тыва Республиканың чурттакчы чонунга медицина дузазын халас көргүзүлгелеринин күрүне магадылалының программасында (моон соңгаар — Программа дээр) кирбей турар медицина дузазының болгаш ачы-дузазын хевирлеринин даңызын бадылаар дугайында» №95, 2009 чылдың март 26-да Тыва Республиканың Чазаның хүлээп алганы №126 доктаалында өскерилгелер-биле кады, доктаалын өзугаар бадылаан. Тыва Республиканың күрүне магадылалының девискээр программасының планнаттынган ниити өртээ 2321,6 млн. рубль болган. Девискээр программаның херек кырында күүселдези 2247,1 млн. рубль (планның 96,8 хуузу) болган.

Программаның кол көргүзүлгелери болза, медицина дузазының хемчээли, медицина дузазын көргүзүлгелеринин хемчээлинин өртээ болгаш күрүне магадылалының программаның саң-хөө хандырылганының кижилеринин хамаарыштыр нормативтери болур. Хамаатыларның медицина дузазынга негелдезин хандыраар сорулга-биле 1 кижи оонаштыр чылда көргүзүп хемчээлдин нормативин санап үндүрер. Ол нормативтерин күрүне магадылалдарының девискээр программаларының планнаашкынын тургузарынга болгаш саң-хөө-экономиктиг үнденин тургузарынга ажылгаар.

2008 чылда 1 кижи оонаштыр медицина

дузазының херек кырында хемчээли мындыг болган:

дүн-хүн чок чыдар стационарга — 4,460 орун-хүн;
амбулатория-поликлиника дузазын алыры-биле киргени — 9,107;
стационар солаан дуза — 0,686 кижи-хүн;
медицинаның дүрген дуза чедирер чери — 0,345 чалалга.

Мурнады хөгжүдөр «Кадыкшыл»

национал телевиделди күүселдези

2008 чылда мурнады хөгжүдөр «Кадыкшыл» национал телевиделди күүседир-биле 273,8 млн. рубль түнүг акшаны шилчиткен (2007 чылда — 243,795 млн. рубль турган), оң иштинде федералдыг бюджеттен 24,7 млн. рубль азы 96,4 хуузу, республиканың каттышкан бюджетинден — 78,1 млн. рубль азы 90,2 хуузу болгаш бюджеттен дашкаар фондулардан 171,0 млн. рубль азы 95 хуузу кирген.

Республиканың муниципалдыг тургузулары «Кадыкшыл» национал телевиделди күүседиринге ниити түнү 16,709 млн. рубльди шилчиткен, планнаттынганы 21,550 млн. рубль турган, күүселде 77,5 хуу болган. Оң иштинде кожууннар чагыргалары 8,413 млн. рубльди (66,7 хуузу), Кызыл хоорай — 8,296 млн. рубльди (92,7 хуузу) шилчиткен. Тус чер бюджетинден элзэн улуг деткимчени Кызыл, Танды, Тес-Хем, Барыын-Хемчик кожууннарының, Ак-Довурак хоорайның удуртукчулары көргүскеннер.

Кадык камгалал системазынга чаа технологияларны болгаш аргаларны шийгээди алыр негелделерни боттандырыларын аргаларын сайзыраңгайжыдар сорулга-биле республиканың кадык камгалал ажилдакчыларының өөредилгезин 2008 чылда организастап чоруткан. Участоктарның 24 педиатры, участоктарның 24 терапевт-эмчизи, ниити практиканың 9 эмчизи болгаш 584 ортумаа медицина ажилдакчылары 12 мергезжилдерге өөрөнгөн, ол чорук чурттакчы чонга медицина хандырылганын көргүзүлгелеринин шынарынга эки салдарны чедирген.

Баштайгы медицина-санитар дузазын чедирип турар албан черлеринин болгаш божудулга албан черлеринин материал-техниктиг хандырылганын экижидеринче угланган бурунгаар базымнар бар дээрзин демдеглээр апар, ол чорук эмнелге-профилактика албан черлеринин эмчи дузазының чедингир чоруун болгаш шынарын экижидерин хандырып турар. «Кадыкшыл» национал телевиделди боттандырып келген 3 чылдың дургузунда республиканың 32 эмнелге-профилактиктиг албан черлеринге, оң иштинде ниити практика эмилеринин чаа ажыттынган 12 офистеринге диагностиканың болгаш медицинаның 210 сан дериг-херекселдерин салган болгаш 39 санитар транспортун берген, ол чүүлдер поликлиникаларга диагностиктиг шинчилелдер манаар хуусааны 5 хүн турганындан 2 хүн чедир кызырар арганы берген, медицинаның дүрген дуза чедирер бригаданың келирин 45 минута манаар турган болза, 25 минута манаар апарган. Бо албан черлеринин чартыы мындыг дериг-херекселдерни алган.

Мурнады хөгжүдөр «Кадыкшыл» национал телевиделдин эң кол углаанышкыннарының бирээзи болза «Божудулга сертификаттары» болур. Иениң болгаш ам төрүттүнер чаштын кадыкшылын камгалаарынга дүүштүр божудулга сертификаттарын кирирген чорук иелерге медицина албан черинин кайызын-даа шилип алыр эргени бергени. Сааттыг херээженнерге бедик шынарлыг медицина дузазын көргүзүп талазы-биле бүгү хемчеглерини эрткен чылын ап келген. 2008 чылдың дургузунда республиканың божудулга албан черлери божудулга сертификаттарын өзугаар 76,828 млн. рубльди ажилдап алган, ол акшаны немелде шалынга, эм-таң аймаанга чарыгдан, медицина дериг-херекселдерин, чымчак эт-сеп аймаан садып алырынга болгаш аш-чөмгө чарыгдан.

«Кадыкшыл» национал телевиделдин негелдезинге дүүштүр чонунуң немелде шинчилгезин болгаш тарышкынын чорударынга киржиринин эргежок чугулазын кижилер чон ортузунга калбаа-биле чоруттунган тайылбыр ажылындан билип алган. Республикага чурттакчы чонунуң немелде тарышкынын чогулгалыг эрттирген чорук «В» деп саргарар нарын аарыгны 9 катап, 2004 чылда 45,2 турганындан 2008 чылда 5,1-ге чедир кызырар арганы берген. 100 муң чурттакчыга

хамаарыштыр аарыыр чоруктуң көргүзүү Россия Федерациязының-биле бир дугаар деңгээлге келген бис. Дифтерия, столбняк, улаанут, полиомиелит дээн ышкаш аарыглар сөөлгү беш чылда илеревээн.

ВИЧ-инфекция профилактиказының талазы-биле хемчеглерни боттандырып тура, 55874 кижини шинчээн (план 120 хуу күүсеттинген), В болгаш С деп саргарар аарыгларны илередири-биле 14637 кижини шинчээн (87 хуу).

Чаа төрүттүнген чаштарны салгал дамчып болур 5 аарыгларга хамаарыштыр шинчээн, 7806 чашты шинчип, чыл планын 104 хуу күүсеткен бис. «Фенолкетанурия» деп диагнос-тут бир уруг илерээн.

Бир хар чедир назылыг чаштарны шин-чирип 94,4 хуу күүсеткен, тодаргайлаарга, 11,521 млн. рубль өртөктүг 11521 талон өртээн төлээн. Өскүс чаштарны болгаш амыдырал-дың берге байдалына таварышкан чаштар-ны шинчирипче кол кичээнгей салдырган. Шутуп 1582 чаштарны шинчээн, планның 81,5 хуузу күүсеттинген, төлеттинген акша 2,384 млн. рубль болур. Маңаа өөредилге, чоннуң социал камгалал албан черлери-биле кады ажилдажылга аажок негетинип турар.

Ажилдап турар кижилерниң немелде шинчилгезиниң планы 100 хуу күүсеттинген, 27680 кижини шинчээн. Ооң түңнелинде чаа аарып эгелеп чоруур 4918 кижилер илереттинген. Оларның аразында 48 кижилер чигир аарыглыг, хан-дамыр аргыштырылганың — 784, карак аарыгы — 546, бүүректери — 707, ижин-шө-йүндү аарыг — 346 кижиде бар болуп турар.

Чурттагыч чонну бедик технологтуг медицина дузазы-биле хандырылга 2,5-3 катап өскөн, ооң-биле хандырылга 2006 чылда 52 хуу турган болза, 2008 чылда 82 хуу четкен.

Мурнады хөгжүдөр «Кадыкшыл» нацио-нал төлөвилел медицинаның болгаш кадык камгалалының айтырыгларын шийтпирлээр-нини комплекстиг аргаларын ажиткан. Эрге-чагырганың федералдыг, республика болгаш муниципалдыг деңгээлдериниң кады күже-нишишкениниң ачызында медицина-сани-тар дузазының баштайгы эвенозунуң мате-риал-техниктиг баазасы көскүзү-биле бы-жыккан, ооң чедингир чоруу болгаш шынары экижээн, ол ышкаш кадык камгалал албан черлериниң хөй кезинде кадрлар составы турумчаан.

Чамдык бөлүктүң хамаатыларын эргежок чугула эм-таң аймаа-биле хандырышының байдалы

2007 чылдың октябрь 18-те «Эргелер кы-зыгаарлаашкынын чаартыры-биле холбаш-тыр РФ-тиң чамдык хоойлужудулга актыла-рынга өскерилгелерни кириериниң дугайын-да» 230-ФЗ дугаарлыг хоойлу езугаар эм-таң аймаан, эмнелгеге ажыглаар херекселдерни, а ол ышкаш инвалид уругларга тускайжыткан эмнээшкниң аш-чегин бээр талазы-биле күрү-нениң социал дуза адырында федералдыг даңзыда кирген хамаатыларны хандыраарын организаастаар талазы-биле бүрүн эргелерни 2008 чылдан эгелеп Россия Федерациязының субъектилеринге дамчыткан.

Россия Федерациязының Чазааның 2007 чылдың декабрь 15-те хүлээп алганы «2008 чылда инвалид уругларның эмнээшкниң аш-чегиниң тускай барааннары-биле, чамдык категорияның хамаатыларынга социал ачы-дузаның немелде медицина дузазынга халас эмнер-биле хандыраарына субвенцияларны бээр дугайында» № 873 доктаалы езугаар 2008 чылда 98,881 млн. рубльге субвенциялар көрдүнгөн.

Россия Федерациязының 2007 чылдың сентябрь 27-де «2008 чылда эм-таң-биле хандырылга адырында чамдык эргелерни боттандыраары-биле Россия Федерация-зының субъектилериниң болгаш Байконур хоорайның бюджетинге федералдыг бюд-жеттен бюджеттер аразының трансфертерин бээр дугайында» № 722 доктаалы езугаар 32,79 млн. рубльге трансфертер көрдүнгөн.

Бо хүннерде немелде эм-таң хандырыл-газында 35 эмнелге, 28 аптека албан черлери ажилдап турар. Чигелделиг рецептилер би-жиер эргени 652 эмчиге, 173 фельдшерге берген.

2008 чылда немелде эм-таң хандырыл-газынга хамааржыр федералдыг даңзыда ха-маатыларның саны ортумаа-биле 19627 кижиле болган. Чигелделиг 12345 кижиге 112148 ре-цептини бижээн. 2008 чылда 1 кижиге орту-маа-биле 9 рецептини бижээн болгаш 55,6 млн. рубльге 101093 рецептини хандырган. Чаңгыс рецептиниң ортумаа өртэз 549,85 рубль. 1 кижиге ортумаа-биле 4502,70 рубль-ди аңгылаан. Эм-таң аймааның 55 хуузу — ийи дугаар чаданың инвалидтеринге, 20 хуузу — үш дугаар чаданың инвалидтеринге, 17 хуу-зу — бир дугаар чаданың инвалидтеринге, 4

хуузу — инвалид уругларга, 2 хуузу — Ада-чурттуң дайынының инвалидтеринге онаажып турарын хыналда көргүскөн. 2008 чылда хан-дырган рецептилерниң 35 хуузу онкологтуг аарыгларның эм-таңына, 13 хуузу чүрек-дамыр аарыгларының, 12 хуузу сөөк-даяк аарыгларының, 10 хуузу бестер аарыглары-ның, 7 хуузу тыныш органның аарыглар-ның, 5 хуузу ижин-баар аарыгларының эм-нер аймаанга хамааржыр.

Россия Федерациязының Чазааның 2007 чылдың декабрь 4-те «Гемофилия, муковис-цидоз, гипопизарный нанизм, Гоша аарыгы, миеломойкоз, склероз, а ол ышкаш органныр салдырган болгаш кеш эде салдырган аарыг кижилерге эм-таң аймаа-биле хандыраар талазы-биле организаастыг хемчеглерни чо-рударына РФ-тиң субъектилериниң бюджет-динге федералдыг бюджеттен 2007 чылда субсидияларны бээриниң дүрүмүн бадылаар дугайында» № 840 доктаалы езугаар 2,456 млн. рубльге субсидиялар келген.

2008 чылда хөй чарыгдалдыг 7 нозоло-гиялар талазы-биле чүс хуу эм-таңны хан-дырган. Ол дээрже 46,5 млн. рубль-дир.

Тыва Республиканың Бюджет дугайында хоойлузунда девискээр даңзы-биле немелде эм-таң хандырылганын ииттизи-биле 20,2 млн. рубль акшаландырышкын көрдүнгөн. 2008 чылда ол сорулгага 16,8 млн. рубльди аңгылаан. 2008 чылда Тыва Рес-публиканың бюджетиниң күсели-биле акша-ландыраар чигелделиг чамдык категория-ларда кижилерниң саны — 31543, оон ишти-нде 3 харга чедир уруглар — 13686, сааттыг херээженер — 7406, хоочулуг аарыг 10451 кижиле. 2008 чылда чигелделиг 13302 кижиге (девискээрде чигелделиг кижилер оларның 42 хуузу) 88119 рецептилерни бижээн. Ор-тумаа-биле 1 аарыг кижиге 4-5 рецепт бижит-тинген. 23 млн. рубльге 72863 рецептини хан-дырган. 1 рецептиниң ортумаа өртэз — 315,66 рубль болган.

Чурттагыч чоннуң кадыкшылын камгалаар болгаш кадык камгалал адырында хоойлужудулга болгаш нормативтиг кол актылар

Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызы эрге-хоойлу нормативтиг актыларны ажилдап кылып тура, кадык камгалалында кү-рүне политиказының кол угланышкынын ачы-ачы-дузазын, чурттагыч чоннуң аарыгларының деңгээлинге, а ол ышкаш республиканың курлавырларына дүгжүп тура, хевирин, шынары болгаш хемчээли чурт-такчы чоннуң аарыгларына дүгжүп турар эмчи ачы-дузаларын чедирериниң эрге, экономика-тиг болгаш организаастыг байдалда-рын тургузуп тура, удуртулга кылган.

2008 чылда Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызы кадык камгалалының му-ниципалдыг болгаш хуу адырында меди-цинаның организацияларының ажыл-чорудул-газынга лицензия бээриниң эргелерин; фар-мацевтика ажыл-чорудулгазынга, наркотик-тиг болгаш психотроптуг бүдүмелдер-биле холбаалыг ажылды чорударына лицензия бээриниң эргелерин база кадык камгалал адырында эмчи дузазын көргүзериниң шы-нары федералдыг стандартка дүгжүп тура-рын хынаар эргени Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызынче дамчыткан.

2006 чылдың декабрь 26-да «Эргелер кызыгаарлаашкынын чаартыры-биле хол-баштыр Россия Федерациязының чамдык хоойлужудулга актыларына өскерилгелер-ни кириериниң дугайында» 258-ФЗ хуу 2007 чылдың октябрь 18-те «Эргелер кызыгаар-лаашкынын чаартыры-биле холбаштыр Рос-сия Федерациязының чамдык хоойлужудул-га актыларына өскерилгелерни кириериниң дугайында» № 230-ФЗ федералдыг хоойлу-ларның күүселдизи-биле, 2008 чылдың июнь 6-да Тыва Республиканың Чазааның доктаа-лы-биле бадылааны Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызының дугайында № 350 дүрүмгө өскерилгелерни кириген.

2008 чылда эм-таң аймаа-биле немелде хандырылганы организаастаары-биле Тыва Республиканың Чазаа 2007 чылдың ноябрь 12-де «2008 чылда федералдыг даңзыда чигелделиг хамаатыларны эмнер аймаа-биле хандыраарының аукционунун дугайында» № 1009, 2008 чылдың май 31-де «Тыва Республиканың республика бюджетиниң акша-хөреңгизи-биле хоочулуг аарыг бол-гаш чамдык категорияның хамаатыларын эмнер аймаа-биле немелде хандырылга дугайында» № 335, 2008 чылдың июль 4-те «Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органнына боттандыраар кылдыр социал ачы-дузаны эргежок чугула эм-таң херек-селдери-биле хандыраарының талазы-биле социал ачы-дузаны көргүзериниң Россия

Федерациязының Тыва Республикада дамчыткан бүрүн эргелерин күүседип турар үеде ооң киржикчилериниң кады ажыл-дажылгазының дугайында» № 424 доктаал-дарны хүлээп алган.

Мурнады хөгжүдөр «Кадыкшыл» нацио-нал төлөвилелди боттандыраары-биле Тыва Республиканың Чазаа 11 доктаалды хүлээп алган. 2008 чылда Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызы 28 доктаалды ажилдап кылгаш бадылаан.

Республиканың чурттагыч чонунун кадыкшыл байдалының шынары болгаш баш бурунгаар медээзи

Кылдыңган шинчилелдерден алгаш көөрге, медиктиг демографтыг байдал 2008 чылда экижээн. 2007 чылга деңгээрге, чаш уругларның, иелерниң база чурттагыч чо-нун, оон иштинде ажилдаар назыда кижилер-ниң өлүп хораар чоруу кызырылган. Ындыг болзажок чаш уругларның болгаш ажил-даар назылыг кижилериниң өлүп хораар чо-руунун талазы-биле Россия Федерациязы-ның ортумаа көргүзүүндөн элээн бедик бо-луп артпышаан. Чурттагыч чоннуң ортумаа назыны узаан. Халдавырлыг болгаш сома-тиктиг аарыгларның хевирлери кызырылган. «А» хевириниң гепатити, туберкулез, сифилис дээн ышкаш халдавырлыг база халдавыр чок аарыгларның көргүзүү бедик болуп артпышаан. ВИЧ-халдавыр талазы-биле байдал дүшкүрлүг.

Федералдыг болгаш республика про-граммаларын, № 122-ФЗ хоойлуну, мурна-ды хөгжүдөр «Кадыкшыл» национал төлөви-лелди боттандыраары кадык камгалал албан черлериниң ажылының база кол угланыш-кынары болуп артпышаан.

Медицина ажилдакчыларының болгаш эмчилерниң билиг-мергежилин бедидери-биле сертификаттар тыпсыры-биле кичээл-дерни эрттирип турар. Клиниктиг ордина-тарларда, хүндүскү болгаш бот-өөредилге аспирураларында өөредилгезин эмчилер уламчылап турар.

Туберкулез, сифилис, ижинниң болгаш дүрген халдавыр аарыглары-биле, ылаңгыя уруглар ортузунда, демиселди ам-даа күш-телдирери чугула.

Халдавырлыг эвес аарыгларны, ооң ур-жуу-биле инвалид болурун эвээжедип, чүрек-дамыр аарыглардан, кемдээшкни-нерден болгаш хораннаанышкындан база онкологтуг аарыглардан эрте өлүр чорукту кызыраар дээш ажилды күштелдирери негет-тинип турар.

Маңаа халдавырлыг эвес аарыгларга удур дээштиг профилактика программаларын боттандырып, чүрек-дамыр аарыглар-лыг, бронхилери астмалыг болгаш өске-даа халдавыр чок хоочулуг аарыг кижилерге школарны сайзырадып, хоочулуг аарыг кижилерлиг эки турачы организацияларга, ол кижилерниң төрөлдериңе дузаны кадып, амыдыралдыг кадык-чаагай омур-хевирин чедип алыры кол рольду ойнаар укурлуг.

Орук-транспорт шимчээшкенинге бол-гаш бүдүрүлгөдө озал-ондактардан, күчү-лөп-күштээшкениден болгаш бажыңга хай-халаптан кемдеп-бертинер, инвалид болу-рунга чедирер чоруктары болгаш өлүм-чи-димниң санын кызыраарын чедип алыры чу-гула. Хөй-инитиниң кадыкшылының болгаш кадык камгалалының ол кол айтырыы со-циал-гигиенаның мониторингизин чаартып, социал долгандыр хүрээлелдин айыыл чок болгаш кадыкшылга таарымчалыг байда-лындан база амыдыралдыг кадык-чаагай омур-хевирин чедип алырындан шийтпир-леттинер. Ычангаш кадыкшылга хоралыг чаңчылдар-биле демиселди, кижизидилге утка-шынарлыг хемчеглерни назы-хар аайы-биле бөлүктөрнү ортузунга күштелдирип, санитарлыг гигиена билиглеринге тайылбыр-ларны ам-даа сайзыраңгайжыдып чаарты-рынче ажилды угландыраар.

Медицина ажилдакчыларының күш-ажыл төлөвирин чүгө өстүрер эвес, а ажылының шынарын болгаш профессионал мергежилин бедидип турары дээш немелделер болгаш чигелделер системазын ажыглаар херек. Чурттагыч чоннуң кадыкшылының экижиш-кени база ажылының түңнелин көдүрлүшү-күнү дээш, амыдыралдыг кадык омур-хе-вирини суртаалдап, профилактиктиг хөгжүл-дөз дээш медицина ажилдакчызы кижиле ажил-агыжы сонуургалдыг боор укурлуг. Кадык камгалалының ажилдакчыларының социал камгалалы болгаш ажылының нормативтери болгаш байдалы амгы үениң негелделеринге дүүшкен турар укурлуг.

Кадык камгалалының эде тургузууш-кунун чорудуп тура, ол айтырыгларны шийтпирлээр укурлуг. 2009 чылда эмнелге-

профилактиктиг албан черлеринде чыдар оруннарны РФ-тиң көргүзүлгелеринге чедир хандыраар. Республиканың чедери берге черлеринде эмчи дузазын алырының берге байдалдарын болгаш аарыыр чоруктуң хө-йүн өөренип көөрү чугула. Хөй чарыгдал-дарлыг болганы-биле эмчинин дүрген ачы-дузазын эвээжедип, ону күрүне нормати-винге чедирери — ажилды чедип алыр укурлуг кол угланышкыны ол.

Кадык камгалал албан черлериниң тургузуун база штаттың санын эде тургузуп, чыдып эмнедирин солуптар технологияларны ажылгалга кирип, чыдар оруннар фондузун чоорту кызыраарының талазы-биле кадык камгалалына хамааржыр чамдык хемчег-лерни бистип республикада бо элээн каш чылдарда чорудуп турар.

Участок эмнелгелериниң, эмчи амбула-торияларының, фельдшер-акушерлиг пунк-туларның шынар чок ажылы, муниципалдыг бюджеттен сан-хөө-биле хандыраарын тура-ры, ажилдаар черлериниң, оран-саваның чогу чурттагыч чоннуң кожуун төптеринче, хоорайже көжеринге чылдагаан бооп турар. Дыка хөй чылдарның дургузунда участок эмнелгелеринде, эмчи амбулаторияларында эмчилер чок, а хүлээп алышкыны ортумаа звеноноң эмчи ажилдакчылары хүлээп ап турары чажыт эвес.

2009 чылда республиканың кадык камгалалын хөгжүдериңе кол угланышкынаар

Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызы 2009 чылда дараазында кол сорулгаларны мурунда салган:

1. Чуртталганың берге байдалына та-варышкан уругларга, ажы-төлдүг өг-бүлө-лерге социал деткимче көргүзөр база демо-графтыг байдалды экижидери-биле кол уг-ланышкынаарлыг хемчеглерни боттан-дыраарын ам-даа уламчылаар.

2. Мурнады хөгжүдөр «Кадыкшыл» национал төлөвилелдин дараазында угла-нышкынаарын боттандыраар:

— амыдыралдыг кадык-чаагай омур-хевирин тургузар;

— медицина профилактиказының болгаш медико-санитарлыг баштайгы дузаны ам-даа экижидер;

— социал укур-уткалыг аарыгларга, оон иштинде чүрек-дамырның, онкология, орук-транспорт озал-ондаанга кемдеп-бертинер аарыг кижилерге тускайлаттыг бонд бонд кижилерге эмчи дузазын чедирерин экижидер;

— хан алыр-кудар албанны хөгжүдөр;

— иелерге болгаш уругларга эмчи дузазын хөгжүдөр.

3. Кадык камгалал адырында бюджет сан-хөөзүн чөптүг болгаш боттуг ажыглаар сорулга-биле:

— ажилдакчы бүрүзүнүн шынарлыг бол-гаш түңнелдиг ажылынга үнелелди берип, күш-ажылдың шалың төлөвирин адырга кирип тура, кадык камгалалының албан чер-лериниң ажылының түңнели ында ажилдап турар кижилериниң ажылының түңнелиден хамааржыр болганда, медицина ажилдак-чыларына бодунуң ажылының түңнелде-ринге сонургалды хандыраар;

— бюджет акша-хөреңгизин чөптүг ажыг-лаары-биле амбулаторлуг поликлиникаларга ачы-дуза хемчээлин көвүдөдип, стационар-лыг дузаны хемчээлин кызыраарын РФ-тиң нормативтеринге дүүштүр тургузар сорулга-биле кадык камгалалының албан черлериниң ажил планын уламчылаар.

4. 2009 чылда немелде эм-таң-биле хан-дырылганы боттандыраарын экижидер талазы-биле:

— федералдыг даңзыда чамдык катего-рияның хамаатыларын эмнер аймаа-биле хан-дыраар талазы-биле федералдыг бюджеттен аңгылаттыг сан-хөөнү чөптүг ажыглаар;

— чигелделиг хамаатыларны эмнер ай-маа-биле үезинде болгаш үзүктел чок хан-дыраар ажилдыг үре-түңнелдиг болурун база эргежок чугула эм-таң аймаа-биле ханды-рылга талазы-биле программаның бүгү кир-жикчилериниң информтастыг кады ажил-дажылгазын чедип алыр.

Республиканың чурттагыч чонунун ка-дыкшыл байдалын экижидери, эмчи ханды-рылганының шынарын бедидери, тускайлат-тыг эмчи дузазынче кирери, кадык камга-лалының чарыгдалдыг кезээнден материал-дыг болгаш кадрлар курлавырын, сан-хөө-нүн ажыктыг үлөлгезинче шилчирип ханды-раары үстүндө ап чорудар хемчеглерниң түңнели болур укурлуг.

Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызы.
(Төлөвирлиг парлаан).

Светлана БАЛЧЫР

Культура амыдыралы

АЛДАН
ЧЫЛЫН
ДЕМДЕГЛЭЭН

Декабрь 18-те республиканың Улусчу чогаадылга төвү (УЧТ) тургустунганындан бээр 60 чылынга тураскааткан байырлыг кезээни эрттирген.

Каас-шиник кылдыр каастаан сцена. Зал долдур көрүкчүлөрдүн аразында, мурнуку одуругларда саадаан культураның болгаш уран чүүлдүн хоочуннарының орден-медалдары кылаңнаар. Оларның аразында кымнарны чок дээр: Тываның Улустун чогаалчызы Черлиг-оол Куулар, композитор Кара-Кат Ооржак, режиссер Клара Сагды, УЧТ-ниң директору болуп ажилдап чорааннар Дадар Монгуш, Анна Ширин-оол, ТР-ниң культуразының алдарлыг ажилдакчызы

Александр Мөргүтевич Салчак болгаш өскелер-даа.

Байырлал эгелээринин мурнунда Улусчу чогаадылга бажынының тургустунганындан бээр амгы хүннерге чедир төөгүзүн херчилеп турар чуруктарны экранга көргүскен. Бии-Хемден ат-сураглыг Марк Оюн гармошказын тудупкан ырлаан, Бай-Тайгадан бот-тывын-гыр артистерниң ши көргүзүү, Таңды кожуунун ниити ыры дизеле, хоочуннар аныяк боттарын ол чуруктардан танып, өөрүп ханмаан.

Тыва Республиканың Чазааның үрер хөгжүм оркестринин диңмителген хөгжүмү-биле байырлыг кезээ ажиттыг. Сценаже ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.В.Кара-оолду чалатты. УЧТ-ниң коллективинге, оон директору Г.А. Сюрюнге болгаш байырлалдың хүндүлүг аалчылары – хоочуннарга байыр

чедирип, чоннуң сеткил-хөңнүн байыдып, ажил-ишче хей-аът кирип чоруур чогаадыкчы ажил-херектери дээш, оларга өөрүп четтиргенин ол илереткен. Шолбан Валерьевич ол кезээ байырлалды улам каастап, УЧТ-ниң директору Г.А. Сюрюнге боодал чечектерни сөңневишаан, аас-кежикти, быжыг кадыкшылды күзээн. Оон аңгыда хей чылдарда культура болгаш уран чүүлге үр-түннелдиг ажилы дээш Неля Сүге-Маадыровна Күдерекке, Зоя Доржуевна Монгушка хүндүлел бижиктерни тывыскаан.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазындан Б.К.Балчий-оол, Төлээлекчилер палатазындан С.М.Ооржак олар база байыр чедиргеш, хүндүлел бижиктерни тывыскаан.

Байырлал уран чүүлдүн мастерлеринин концерти-биле доозулган.

«СЫЛДЫСТАР»
ПАРАДЫ

Улусчу чогаадылга төвүнге «Сылдыстар» парады — Тываның алдын үннери» деп улуг концерт болган.

Тыва Республиканың Чазааның үрер хөгжүм оркестри концертти ажиткан. Бо коллектив кыска үениң дургузунда көрүкчүлөрдүн ынакшылдыг болгаш сонургалын чаалап алган. Россия деңнелдиг конкурстарга оркестр удаа-дараа киржип, тирилгени чедип ап турары өөрүнчү. Бо удаада коллектив база оон ыраажызы ТР-ниң алдарлыг артизи Софья Кара-оол-биле көрүкчүлерге кел чыдар Чаа чыл-биле байыр чедирип, ырларны бараалгаткан. Орус улустун ырызын («Ой, мороз, мороз») үрер хөгжүм-биле үдээр, ыраажының ырлаанын көрүкчүлер сонургаан.

Улаштыр Тываны делегейге алдаржыдып чоруур аныяктарыбыс Андрей Монгуш, Игорь Көшкендей, Сайлык Омун аян туткан. Тываның Улустун хөмейжизи, Россияның алдарлыг артизи Кайгал-оол Ховалыгның Сенгел тываларының аяныбиле ырлаан улустун ырын көрүкчүлөр диңмиттиг адыш часкаашкыннары-биле уткуп-үдээн. Тываның болгаш Россияның алдарлыг артизи Надежда Шойгу бо концертке Клара Кууларның сөзүнге Алена Иомужаптың бижээни «Ынакшылдың шаалдазы» деп ырын магаданчыг күүсетти.

Концерт солун болган, ынчалза-даа чаа ырлар дыңналбайн турарына көрүкчүлөр хомудалын илередип орду. Композиторлар болгаш ыраажылар көрүкчүлөрдүн ол күзелин өөренип көрүп, чаа ырлар-биле өөртү бээр боор деп идегеп каалынар.

ХАЯ-ДАШТА ЧУҢМА, ТЕ ДЕГ...

Көдээ черде эң
бир дугаар цирк
бөлүү

Көдээ черлерге цирк уран чүүлүн профессионал деңнелче көдүрер ажилды бистин республикага эң-не бир дугаарында Чаа-Хөл кожуунун Ак-Туруг чурттуг Сандан-оол Александрович Сандак эгелээн деп хөөрөм чокка чугаалап болур.

Сандан-оол Александрович Сандак 1948 чылда Ак-Туруг сумунун Кужур-Арыг деп черге уктүг-дөстүг малчын араттар Монгуш Лопсан-Сереновна биле Александр Дембирелович Хененнерниң өг-бүлезинге төрүттүнген. Ол чажындан на мал азыраарына ада-иезинге дузалажып, хостуг үелеринде хой, инек кажаларының чинге быштарын кырлаар, орлан-шооа, кончук шимченгир оол бооп өскөн.

Ак-Туруг ортумаа школазынга өөренип тургаш, спорттун янзы-бүрү хевирлеринге сонургалы кончук улуг турган. Эң ылаңгыя, ол үеде школаларга акробатика бөлгүмнери кончук нептеренгир турган. Бичи Сандан-оол ол бөлгүмге эге класстарга тургаш-ла кирип алгаш, аңаа кончук сонургалдын көргүзүп, ук бөлгүмнү эрттирип турган башкыларын ээлгир-кашпагайы-биле кайгадап турган. Хей кижикиржикчилиг пирамидалар кылдыр мергежилгелерге Сандан-оол өске эш-өөрүндөн көскүзү-биле ылгалып турган. Ол бөлгүмнү чорудуп турган башкылар ону цирк ареназының езулуг мастери болу бээр аргалыгын Сандан-оол 4-5 класстарга өөренип турда эскерип кааннар.

Сандан-оол школыны дооскаш, Кызылдың 1 дугаар механизация училищезинин трактор, комбайн мунар салбырын дооскаш, төрөөн суурунга келгеш, мергежилинин аайы-биле ажилдай берген. Аныяк тракторист чүнү кылбаан дээр: часкы чер аңдарылгазы, аңгыс черни аңдарары дээш, шөлдерге чемиш-чидилгелерни чедирип төгөр, мал чемнерин кыштагларже дажыглаар дээш, ол бүгү чымыштыг, чугула хүлээлгелерин Сандан-оол могагыла чок күүседип келген. Ол аңаа даандырган ажилдарны хуусаазында шынарлыг кылып, кожуунун мурнакчы механизаторларының санынга кирген.

«Туруптум», «шыдавас мен», «дендии аар-дыр» деп сөстөр ынчаарда ховар дыңналып турган. Херек болганда, ажилдаар апаар. Сандан-оол Сандактың удуртканы комсомолчу аныяктарның брига-

дазы күскү дүжүт ажаалдаларында бир гектардан-на ортумаа-биле 20-25 центнер дүжүтү ажаап ап, республиканың эң бедик көргүзүлгү тараажыларының одуруунга хей чылдар улаштыр кирип келген.

Ажил шагындан хостуг үезин Сандан-оол цирк уран чүүлүнүн янзы-бүрү мергежилгелерин кылырынга бараалгадап турган. Уран чүүлдүн бо онзагай хевиринге сонургалы аңаа эрткен вектин 60 чылдарында-ла кыптыккан. Бир улуг идиг — 1960 чылдарның ортаа үезинде Владимир Базыр-оолович Оскал-оолдун цирк бөлүү Ак-Ту-

өңнүг чараш даштарын олуй-солуй октап, ойнап чоруп, Ак-Туруг суурун кудумчулар аразында көрүлдө-леринге янзы-бүрү өңнүг бөмбүктер-биле ойнап эгелээн.

Ол чоннуң сонургалын, деткимчезин чаалап алгаш, улаштыр бот-тывынгыр цирк уран чүүлүн сайзырадыр дээш улуг ажилдарны кылып эгелээн. Бичи оолдары чаш турда-ла, оларны ийи холунга кажыктап, акробатиктиг көргүзүлгелерге өөредип, өг-бүлезин цирк уран чүүлүнге кириштирип, шенеп эгелээн. Эрткен чүс чылдың 80 чылдарында Сандактарның өг-

чылда Улуг-Хем районун бот-тывынгыр өг-бүле ансамбльдеринин мөөрейинге киришкеш, цирк номинациязынга база тиилекчи болганнар.

Оон соонда чылдарда Сандактар республика чергелиг «Тыва — бистин өргээвис», «Тирилгениң салюду» деп мөөрейлерге доктаамал киржип, «Цирк жанрынга онзагай, бодунуу-биле тургускан» программасы дээш шаңналдарны чаңгыс эвес удаа ал келген.

Сандан-оол Александрович 1990 чылдарның эгезинде цирк уран чүүлүнге сонургалдыг оол-

талгазының сөөлгү чылдарында бодунун тургузуп кааны цирк бөлгүмүнүн бот-тывынгыр артистеринин сүмелекчизи, репетитору болуп, дуза хереглээн өөреникчилеринге үргүлчү арга-сүмезин кадып чораан.

2008 чылда Тыва Республиканың Чазааның Даргазының «Уран чүүл болгаш цирк уран чүүл» деп номинацияга 100 муң рубль түннүг Грантызы дээш мөөрейге мезин Ак-Туруг суурга цирк бөлүүн тургузарының дугайында төлөвилелим деткимчени алган.

Коллективтин
кол угланыыш-
кыннары

Акробатика, гимнастика, жонглерлаары, чинге сывырындак демир кырынга оюн көргүзери, эквилибристика, клоунада болгаш цирк уран чүүлүнүн өске-даа хевирлеринге аныяктарны өөредип турар. Амгы үеде уругларны танцы-самга өөредип эгелээн.

Бо хүннерде цирк төвүнде 14 харга чедир 15 оолдар, улуг назылыг 7, бөлгүмде ниитизи-биле 22 кижик хаара туттунган. Оларның аразында 7-8 харлыг уруглардан тургустунган «Салгал» бөлүү бар, оларны кижизидер, өөредир ажил база кидин түлүк.

Амгы үеде цирк төвүнүн аныяк артистери башкыларының күжү-биле уран чүүлдүн тыва национал хевирлеринге үндезилээн чаа программаны белеткеп эгелээн. Цирк оюн-көргүзүлгелеринин үезинде ажыглаар дериг-херекселдерни Салават Сандак, уран чүүл школазының чурулга башкызы Буян Хо-мушкун (ам аравыста чок) олар көрүштүг кылдыр белеткээнер.

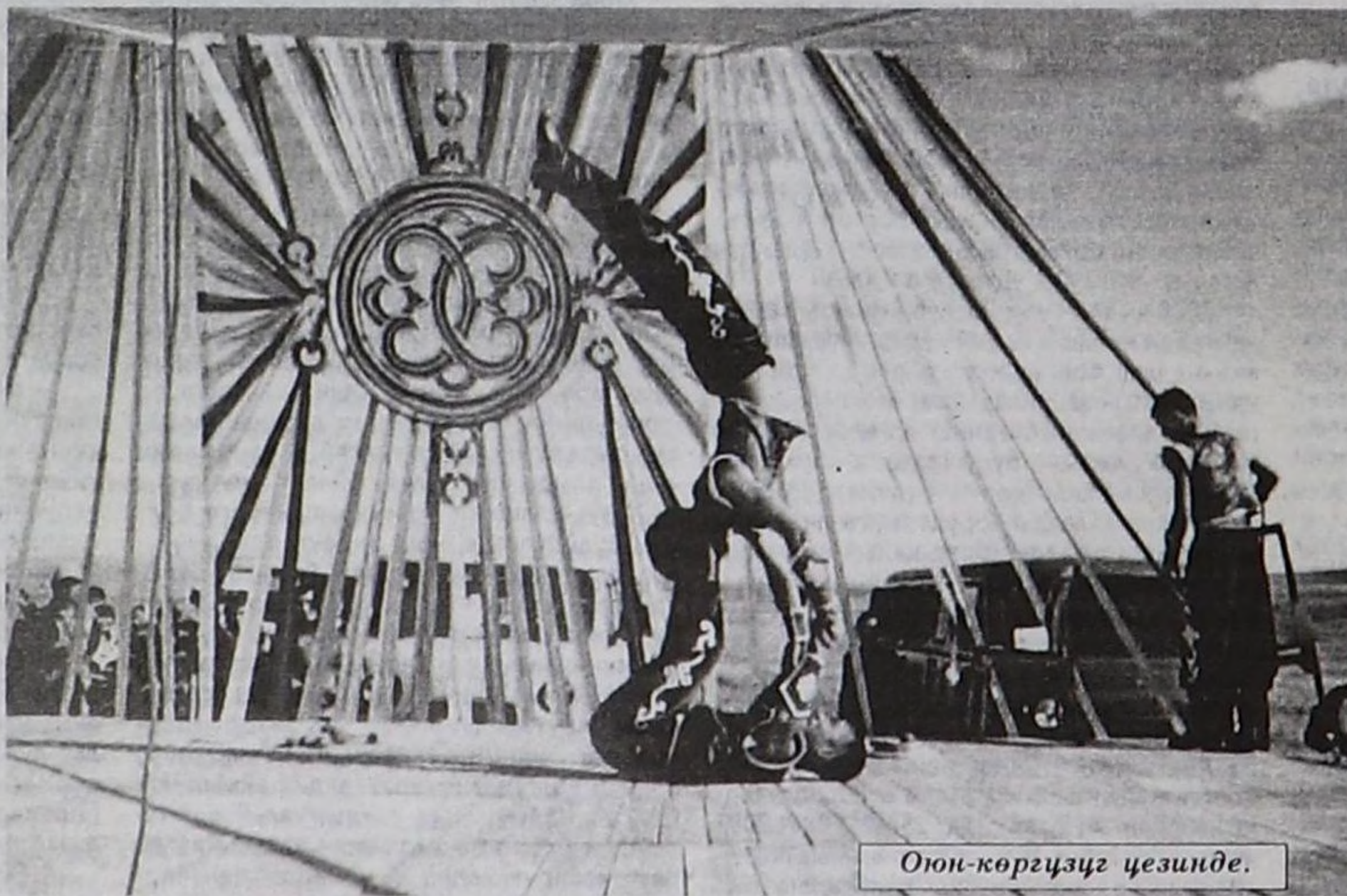
Танцы-самга, ээлгир-шимченгир болурунга Урана Васильевна Шадып, Валентина Бюрбю өөредип, чаа үеде дүүштүр кылган хөгжүм үделгезин уран чүүл школазының директору Айдын Эрес-оолович Шойзан-оол кылып турар.

Ак-Туругда «Цирк төвү» чаңгыс черге тапталып турбайн, чаа-чаа программаларны чогаадып кылып турарын алган шаңналдары бадыткап турар.

2003-2006 чылдарда республика хемчээлдиг «Тыва — бистин өргээвис» деп фестивалга, 2005 чылда республика чергелиг — «Тирилгениң салюду» деп фестивалга көрүлдөгө «Цирк уран чүүл» деп атка ийи катап төлөтүг болган. 2008 чылда республика чергелиг «Өвүр черге аян тудуал» деп көрүлгениң лауреады болган.

Чаа-Хөл хемнин унунда турар чурумалдыг Ак-Туруг деп сууржугашка бойдус чаяган ховар салым-чаяанныг, ус-шевер Сандан-оол Александрович Сандактың тургузуп каан цирк бөлүү хүнден хүнге сайзырап турар.

Юлия ДЕМБИРЕЛ,
Чаа-Хөл кожуунда культура
эргелелиниң методизи.

Оюн-көргүзүгү үезинде.

ругнуң ногаан театрынга аалдап чедип келгени. Ол профессионал цирк артистеринин оюн-тоглаазын көргөш, цирк уран чүүлүнге оон сонургалы улам ханылап күштелген. Эң ылаңгыя артистерниң ийи ыяш аразында тудуштурган сывырындак демирни кырлап, янзы-бүрү өңнүг бөмбүктерни, төгери-терни олуй-солуй октап турганын Сандан-оол магадап көргөн.

Оон соонда ол хостуг үелеринде канат кырлакчызының, жонглернуң эге билиглерин шиңгээдип эгелээн. Цирк талазы-биле кандыг-даа билиг чок, көдээ черде чурттап турар аныяк кижиге баштайгы үеде дыка улуг бергедээш-киннер турганы чугаажок. Ынчалза-даа ол бергелерге дүжүп бербейн, чылдан чылге цирк уран чүүлүн улам ханыладыр өөренип ап, Чаа-Хөл хемнин янзы-бүрү

бүлезинин цирк бөлүү тургустунган. Ол дээрже Тываның көдээ черлеринге эң-не бир дугаар тургустунган цирк бөлүү болган.

Каяа-даа көрүкчүлөр бот-тывынгыр цирк артистеринин көргүзүлгелери магадап көргөн. Номер бүрүзүн диңмиттиг адыш часкаашкыннары-биле уткуп-үдөп, байыр чедирип турганындан чаңгыс эвес катап аренаже үнер ужурга таваржып турганнар. Оон эгелээш-ле, олар кожуун, республика чергелиг улуг мөөрейлерниң хей дакпыр тиилекчилери апарганнар.

Оларның эң бир дугаар улуг чедишкени — 80 чылдарның эгезинде өг-бүлелер аразында болган республика чергелиг мөөрейге лауреат атты чедип алганы. А 1986 чылда бот-тывынгыр цирк бөлүктөрүнүн аразында бирги чергениң диплому-биле шаңнатканнар. 1989

дар, уругларның «Чаа-Хөлдүн чараш даштары» деп бөлүүн тургускан.

Баштайгы үеде Сандан-оол бодунун өөреникчилерин бөмбүк, дээрбектерни өрү октап, солуур, акробатикага, шөйүп каан сывырындак демир кырлаарына, сандайлар-биле пирамида тургузуп дээш, оон-даа өске чүүлдерге өөртөкөн. Оон эгелээш-ле, ол бөлүктүн киржикчилери чылдан чылче улам көвүдөп, аңаа сонургалдыг аныяктарның саны улам өзүп, оларның профессионал мергежили бедип турган. 2006 чылдан эгелээш, Ак-Туругнуң Культура одаанда «Чаа-Хөлдүн чараш даштары» деп цирк бөлгүмүн Сандан-оол Александровичинин ийиги оглу Салават Сандак удуртуп, адазының ажил-херээн салгап уламчылаан. А Сандан-оол Александрович чурт-

Маадыр-оол КАЛЧАН,
журналист

Өскөн-төрөөн Тес-Хемивистиң Самагалдай ортумак школазын 1959 чылда чедишкенин дооскаш, амыдыралдың агымы-биле ооң белем эвес оруктарын шилип ап, Тывавыстың болгаш чурттуң ол-бо ортумак, дээди өөрөдиге черлеринче кирери-биле тарап чорупкан бис. Оон бээр 50 чыл эрткен азы 100 чылдың (вектиң) чартыгы-дыр!

Бо эвээш эвес үеге чедир дыка хөйүвүс 70 ажыг харны харлапкан, улус ажыл-агыйының янзы-бүрү адырларына ажылдап каапкан, алдар-аттыг, чонунга, чуртунга хүндүткелдиг кижилер апарган. А чамдыктарымыс ам-даа ажылдавышаан хевээр. Оларга чоргаарланып чоруур бис.

— Онгу классты дооскан кижилер чурттуң дээди өөрөдиге черлери-

доосканнарны ынчан хүлээп ап эгелзэн чылы ол.

Студент чылдарымның, студент амыдыралымның эгелзени ол.

Дүш соонда бирги курсчуларның хуралына келиривиске, училищениң өөрөдиге эгелекчизи Вера Лукинична Ладанова бистиң студент болганымыс-биле байыр чедирип, дүш соондан эгелеп орун-дөжекте алырын, оон Каа-

«Шынның» хоочуннары
М.К. Калчан, А.А. Дүгержаа.

Үежилеривис

Шаңга неделя чыгыгы кады ажылдаанымыс соонда бот-боттарымыс аажок билчип, шуут эжишкилер дег ажит-чажыт чокка чугаалажыр апарган бис.

Кежээки ээлчегге шаңга бир кежээ ажылдап турувуста, бригадир Даш-оол акый келгеш чугаалайдыр:

— Силерниң ажылгырыңарны төп шаңның коллективи мактап турлар. Эр хейлер-дир силер. Шефтээшкин ажылы доостурга, силерниң ээлчээрниң кежигүн-нерин шаңнаары-биле кирир бис. Ам силерниң ээлчегниң оолдарын өске ажылче шилчидер деп шийт-пир үнген-дир — деп-ле бо. Ана карарып-ла калган бис! Уругларымыс-даа куду көргөш олурупканнар.

«Хай болган-дыр. Бисти өскээр чорудуптарга, орнувуска келир оолдар бо кыстарымыс дуурайлап кааптар-ла болгай. Томага та кым таваржы бээр...» дээн бодамын-на

күзүн-даа, муңгаралын-даа деңге үлежип, амыдыралдың, ылаңгыр студент амыдыралдың белем эвес коопалары-биле хире-шаавыс-биле бурунгаарлап органымыс ам бодаарымга улуг-ла үр үе эртпез ышкаш, карактарымыс көстүп, бодадарымга чуртунуп келир-дир.

Училищениң сөөлгү курстарына өөрөдиге тургаш-ла, Тес-Хемде мээң төрөлдөргө, таныжым кыстың Улуг-Хемде төрөлдөргө чедип, оларның чагыг-сөстөрүн, өөрөдиги сүмелерин ап, бот-боттарымыс хүндүлөжип, аас-кежиктиг өг-бүлө бооп чурттаарымыс даңгыраглаан бис.

Эрзин районун Кызыл-Сылдыс сес чыл школазынга башкылаары-биле келдивис. Бисти езулуг ада езузу-биле хүлээп ап, чурттаарымыска таарымчалыг байдалдарны тургузуп берген директор Алексей Одунович Дамдыны амга

ЫНАКШЫЛАДЫН, БҮЗҮРЕАДИН

ниң кайы-бирээзинге өөрөдиге болгай, ону эки билер сен. Ынчалза-даа амыдыралдың тускай хоойлузу база бар — күзөлдү боттандыра-да аңаа тааржыр байдалды чедип алыр. Дуңмаларың хөй-дүр, шупту-ла азырал үезинде, удавас шко-лачылар апаар. Акша-төгөрик айтыры база белем эвес, чүгле мен ажылдаар-дыр мен. Ынчанга чөң-гөң-биле бо хүннерде чугаалажып дугурушкаш, сеңээ мындыг сүмө кирир деп бодадымыс: Кызылдың башкы училищезинче сени өөрөдиге кирир — деп, колдуунда-ла оон хөй уругларлыг өг-бүлөзүнге өөрө-нип келгеним Дөмүр акым бир кежээ чугаалады...

Суурувустуң хөй улус чыгыр черлериниң бирээзи — столовая чанынга эртежик келиримге, каш-ла кижилер. Оларның хөй кезин Шуурмак, Балгазын баар болду. Ынчап турувуста «ЗИЛ» маркалыг, улуг-ла кара шывыгылы машина, бистиң-биле дугурушкан чүве дег, чанымыска кээп турупту. Экспедиция чериниң машинасы-дыр деп билипкеш, амырай-ла берген бис, ол Кызылче баар-ла болгай.

Чолаачымы акый кабинадан үнүп келирге, сести-сести чоокшулап чедө бергеш айтырдым:

— Кызылче баар силер бе, акый, мени ап алыр арғанар бар ирги бе?

— Кайың келгенимни чугаала-вас мен — ажылымыс аайы ындыг, а чедер черим — Кызыл. Баштай хырын дүптей шаап алыһын, оон кады тутсуп оорар бис — деп-ле бо. Амыраанымыс чүгө деңнээр боор!

Кандыг магалыг, чугаакыр чо-лаачы ыйнаан, столовадан үнүп келгеш-ле, машина чанында турган меңээ келгеш: «Че, кабинаже кир, тутсуп ораалы» — дээш эжини ажиткаш, мени кирип алды.

Амыдыралдың белем эвес оруктарыңче, мурнумда кандыг салым-чол мени манап турарын-даа билбейн, өскөн-төрөөн черим-ниң айдыс чыттыг агаарын хөрек долдур тынгылап, мени мурнумда манап турар белем эвес амыдырал-че уткуй тутсуп ор мен...

Кызыл хоорайга чораан эвес мен, каяа дүн чарып алырын бодап чорумда, чолаачы айтырды:

— Каяа дүжөр сен че, өнүк?

— Мени автовокзал чоогунга дүжүрүп каап көрүңер аа.

«Бүгү-ле чүве вокзалдан эгелээр» деп орус чокувустуң чугаазы-ла шын. Кызыл хоорайга бир ду-гаар келгеш, ооң-биле таныжыл-гамны база-ла автовокзалдан эгелзеним ол.

Даңадып келген. Кожууннарже чоруур автобустарның пассажир-лери шуут вокзал сынмастан. Улустан айтыртынып чорааш, Кы-зылдың башкы училищезинге че-дип келдим. Чүгле онгу классты

Хем кожуунуң ажыл-агыйлары-ның бирээзинге дүжүт ажаалда-зынга бир ай ажылдаарымыс дыңнатты.

Черле «чаңгыс кижилер каралыг» деп чугаа анаа эвес болдур ийин: таныыр, билер чаңгыс-даа кижим чок — хөй-ле хемчик чурттуг оол-дар, кыстар аразында чоруп тур мен. Олар мени эскерип каан — айтырыглар куттулуп-ла тур: «Кайы кожуундан келдиңер?», «Адыңар кымыл?», «Башкылап чораан хире-дир силер аа?». Хүннүң-не учили-щеге чыгып, чугаалажып чоруп тура, бот-боттарымыс шору бил-чир апарган бис. Ынчалза-даа чаң-гыс чер чурттуг-даа болзувусса, чамдык сөстөрү билишпес бол-ганымыс удаайн эскерип каан мен. Ылаңгыс мээң чугаамның аяны-даа, чамдык сөстөрү адаарым-даа чаа таныжып алганым хемчик чурттуг оолдарга эпчок, билдинмес, ха-рын-даа чамдык таварылгаларда, каттырынчыг апарганы меңээ эпчок апарган. Ону чаа таныжып алган өөрлөрүм дарый эскерип кааш, меңээ эпчок болбазы-биле бүгү хемчеглерни ап, менче улам чоок-шулап, ыңай-бээр баарда үргүлчү-ле кады ап алыр апарганнар.

Езулуг эштер ындыг болур ужурлуг.

Бир эртен училищеге келири-виске, даарта Каа-Хем районун ажыл-агыйларының бирээзинче дүжүт ажаалдазынче чоруурун сагындырган чарлал азып каан болду...

Бистиң бөлүктүн удуртукчузу Александр Чамзыринович Санчат башкының удуртукчузы-биле ма-шинаның кузовун долдур олургу-лаптымыс. Кабина артының сандай-ларын Семис-оол Монгуш, Кой-оол Ооржак, Экер-оол Монгуш олар кончуг чараш, чалыы кыстарны аразында олуртулап, куспактап алган, кожомыктаан, оларын ош-кап-чыттаан — аян кирип-ле чор-лар. Чээрби хар чоокшулаан-даа болзумза, ындыг ыядыңчыг, эген-чиг чүвени бир дугаар көргөним ол. Өскээр көрүндүр олуруп алырының аргазы чок боорга, ам канчаар — оларның ылчыннаашкыннарын ма-га хандыр көрүп чоруй, «а мен чоонган мен» дээниг, ол-бо тала-ларымда олургулаан уругларны сонуургап, караам-биле шинчилеп эгеледим.

— Че, чөөн-хемчикчилер ыр-лап, кожомыктап кааптымыс, а Улуг-Хем кыстары ырлап билер силер бе? — деп чөңгөзөп, ай-тырыг салдылар.

— Улуг-Хем кыстары бээрле-нер — дишкен соонда, кезек кыс-тар чоокшулаштыр олургулапкаш,

баштай аяңныг ырлашкаш, оон соонда кожомыктың чидиг сөстө-ри-биле Чөөн-Хемчик оолдарын сылба-ла бериптилер. Каткы-хөг чаңгыланган, оон соонда шупту-ла ырлажып эгелзэн.

Улуг-Хемниң ыраажы кыстары-ның аразында оларның эң-не би-чинизи — ак шырайлыг, аажок би-жиригек (ыядычал) хевирлиг ча-раш кысты дораан-на эскерип каан мен. Олче көрүжүмү угландыра бээримге-ле, ол өскээр көрү бээр: «Чүгө-ле менче кайгап чоруур оол боор бо» дээниг аан. Ынчан бода-лымга мындыг чүүл кирип, сагы-жымны дүвүредип туруп берген: канчап бо кыстың ажылдаар эл-чээрне кирип, оон-биле чоок таны-жып, чугаалажып алырыл?

Каа-Хем кожуунуң Медведев-ка суур бо-ла болгай. Шуптувусту тус-тус бажыңарга хуваагаш, ажылчы хуваалданы башкымыс кылып, бо кежээки ээлчегде тараа арыглаар шаңга ажылдаарларны адап эгеледи: Ким-оол Хертек, Маадыр-оол Калчан, Тамара Нас-Сюрун, Валентина Бичиш.

— Че, таптыг таныжып алылы, мени Ким-оол Хертек дээр, Бай-Тайга чурттуг мен — деп, кады ажылдаар болган эжим холун сунуп мендилешти.

— Кончуг эки-дир, эжишкилер болур бис. Тес-Хемниң Самагал-дайдан келдим, Маадыр-оол Кал-чан дээр — деп, харылааным соонда кезек чугаалаштымыс.

Чугаавыстың төңчүзүнде Ким-оол эжим мынча дей-дир:

— Бурган чаяап кааны-биле дө-мей-дир, эжим. Кончуг чараш ийи кыс-биле кады ажылдаар-дыр бис. Ам чүгө боттарымыс хамаар-жыр эвеспе...

Шаңга эртежик чедип келгеш, ийи кызымыс манап олурувуста, хөглүг чугаалашкан, каттырышкан бо-ла келдилер.

Дөртээлээ кезек кады чугаа-лажып таныштымыс-даа.

— Мени Тамара, а эжимни Валя дээр — дээш, бичи, чараш са-лааларлыг холдарын мээң аажок-ла чарашынганым кыс сунуп кээр-ге, оон чылыг, хоюг, чымчак салаа-ларын дамчыштыр чүрээниң согу-ларын эскерип, холдарымга кезек тудуп алгаш турдум-даа.

Тараа чүдүрген машиналар саадай бээрге, уруглар бир бу-луңга, бистер бир булуңга дыш-танып олургулаар бис. Уругларның талазында хөглүг каткы, ыры-шоор үзүктөлбөс боор чорду.

— Бистерни-ле кочулап, кат-тыржып олурлар ыйнаан — деп, Ким-оол эжим тоомча чок чугаа-ланыр чүве.

ол.

Даартазында бистерге, беш оолга, тергелиг беш аяты хүлээди бергеш, Биче-Ажык деп черже сула ажаалдазынче чорудар деп турда, шаңга кады ажылдап турганымыс ийи кыс бо маңажып кээп, бисти үдөдилер. Үрде көрүшпез эжиш-килер ышкаш, кезек ыт чок тур-гуладымыс-даа.

— Силерниң орнуңарда ийи уруг ажылдап келди — деп, бистин сагыжымыс аңчыг бодаалдарны ырадып, сагыжы дыш чорзуннар дээниг, оларның бирээзи чугаа-лаптарга, сагыш-сеткиливис, шы-нап-ла, чырый берген ышкаш бол-ду. Кыстар-биле ынакшыл дуга-йында чугаа кылып чораан эвес — ындыг берге шыгалдаже бодумну албадааш, Томага дидим эвес кылаштап четкеш, (оода-ла холун тудуп каарын безин дидим-мен) «Победа» маркалыг холум шагын оон солагай холунуң билзэнге баг-лап бергеш, чүгө «Четтирдим» дээ-нимни амга чедир утпаан мен. А чү-гө «Четтирдим» дээним ол? Амга че-дир-ле ол сөзүмнүң утказын тода-радып шыдавазым-даа, мээң бе-лээмден ойталаваанынга четтирге-нимни илереткеним ол боор деп билип чоруур мен.

Каа-Хемниң Медведевка суу-рунга күскү дүжүт ажаалдазынга киришкен студентилерни совхозтуң удуртукчузы столоваяга шай-латкаш, шаңнап-мактааш, үдөп каан. Ам езулуг-ла студент амы-дырал эгелзэн.

Бир катап кожомыска уруглар өрээлинге чедө бээримге, ийи уруг номчуттунган, а Тома ыглаан чы-дыр. Сүт-Хөл чурттуг Валя Монгуш мээң-биле кады үнүп келгеш, чугаалады:

— Өскүс кижилер ийин, Маа-дыр. Чаңгыс эвес, а каш-даа удаа ыглады. Аргалап пат-ла боор-дур бис. Денди кээргенчиг-дир...

Өскүс кыстың чүгө ыглап чыда-рын кым билер боор: та бурганнай бергенден бээр каш-ла чыл эрткен авазын сактып чорууру ол, та Арыг-Бажы суурда чурттап чоруур даа-йларын, күйлерин, оларның ажы-төлүн бодап келгени ол...

Валяның ол чугаазын дыңнааш, колхозка ажылдап тура, оон хууда бижилге кылып дептержигежин тып алгаш, мындыг одургуларны оон номчаанымыс сактып келдим: «Авай, хөөкүй авай! Белем эвес амыдыралче кириптим. Та шыда-жыр мен, та шыдашпас мен. Чаңгыс кызыңны чүгө чааскаанзырадыр кааптарың ол? Чүгө кады албааның ол, күжүр авай!»

Мээң сагыш-сеткилимге аажок тааржыр бо чараш кыстың өөрүш-

чедир сактып чоруур бис.

Баштайгы оглуусу Юра база аңаа төрүттүнген. Оглумнун төрүт-түнгөн херечилелин кылдыртып алыры-биле көдээ Советке кели-римге, Юрий Бадыргы чугаалады:

— Оглуңарны авазыңың фами-лиязынга бүрүткөп, херечилелин кылып берип болур мен, башкы.

— Ынчаарга кайың боор, ачазы мен бо тур ышкыжыл мен.

— Өнөр ээзи-биле бадылажып албаан-дыр силер.

— Ында чүү боор, дораан ба-дылажып алыһын. Ам дораан!

— Хоржок, башкы, өнөр ээзи-ниң чөпшээрели, киржилгежи хе-рек...

Ам Юравыс — бирги класстың чолаачызы, «Каа-Хем» хөмүр-даш разрезинде «БелАЗ» деп күчүлүг машинаның чолаачызы.

Тамара Ховалыговна-биле та-нышканымың 50 чылын сактып, бижип олур, ам Эрзин кожуунда чурттап чоруур эштеривис — Зина болгаш Максим Эренчинерниң аттарын маңа адавас аргам чок. Чүгө дизе, дүлгээзиниң аныяк на-зынымың ол чылында — 1959 чыл-да Томаның эң ынак эштериниң бирээзи — Эрзин чурттуг Херелмаа (Зина) апарган. Зина эжинге ай санында-ла келир. Ынчалдыр-ла 50 чылдар шуужуп эрте берген. Эдержи келгенивистиң бежен чылын чоокта чаа Эрзин кожуунга — Зина болгаш Максим Эренчин-нерниң аалынга барып, демдегледип эрттирдивис. Силерге четтирдивис, өнүктүривис.

Чылдар эртип, назы-хар улам улгадып оорар. Оон-биле черге-лештир чиик, хөглүг, кашпагай үң чоорту-ла кызырлып оорар: дыш-таныскаар, олуруксаар, шимчек-севес.

— 80 харлыг алдар-аттыг ком-позитор Александра Пахмутова-ның дуңмазы, 90 харлыг Михаил Калашниковтуң оглу хире назылыг-дыр сен, а оларның шимченгирин, чиик, кашпагайын Төп телевидение барык 3-4 хүн дамчыдылгаларыңа көргүзүп келди — магадап көрдү-вүс чоп. «70 харны харлаптым, кы-рый бердим. Уе, ооргам, уе, бык-тым» деп чүнүл, кырган-ачазы? Чо-вууртап олурбайн, харын улам шимченип, хөй үени даштын арыг агаарга эрттирер-ле болгай» — дээш, Тома мени эдерткеш, даш-каар үнүпту.

Чуртталга дээрге шимчээшкн, хөделишкннер-дир. Кым эң хөй чыл чурттааныл — ол-даа эвес, а амыдыралда кым хөйүнү көрүп, аңаа киржилгелиг болганыл — ол хөй чыл чурттаан болур дээрзин Ж.-Ж. Руссо сагындырып чугаа-лаан болгай.

Амыдырал уламчылап турар.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ТАРИФТЕР ТАЛАЗЫ-БИЛЕ АЛБАНЫНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

«Мегафон» ААН-ниң соталыг көжүп чоруур дараазында адресстерде: Тыва Республика, Бай-Тайга кожуун, Бай-Тал суурда болгаш Тыва Республика, Өвүр кожуун, Саглы сумузунда турар бааза станцияларын электри-биле хандыраы-биле «Тываэнерго» ААН-ниң электри четкилеринге технологтуг коштурулгазы дээш хуу төлевир хемчээлин тургузар дугайында

2009 чылдың декабрь 10 №45

1995 чылдың апрель 14-те «Электри болгаш чылыг энергиязынга тарифтерниң күрүне өйлээшкенин дугайында» №41 Федералдыг хоойлузу(сөөлүндеги өскерилгелер-биле кады), 2003 чылдың март 26-да «Электроэнергетика дугайында» №35-ФЗ, 2009 чылдың август 21-де «Электри четкилеринге технологтуг коштурулга дээш төлевирниң хемчээлин тодарадыр талазы-биле методиктиг айтышкыннар-

«Тыва Республика Кызыл хоорай» хоорай округунун муниципалдыг өнчүзү болур, Тыва Республика, Кызыл хоорай, хоорайның чөөн талазында №7 микрорайон деп адрессте турар чер участоктарын боттарының төлевилелин езугаар электри-биле хандыраы дээш «Тываэнерго» ААН-ниң электри четкилеринге технологтуг коштурулгазы дээш төлевир хемчээлин тургузар дугайында

2009 чылдың декабрь 10 №44

1995 чылдың апрель 14-те «Электри болгаш чылыг энергиязынга тарифтерниң күрүне өйлээшкенин дугайында» №41 Федералдыг хоойлузу(сөөлүндеги өскерилгелер-биле кады), 2003 чылдың март 26-да «Электроэнергетика дугайында» №35-ФЗ, 2009 чылдың август 21-де «Электри четкилеринге технологтуг коштурулга дээш төлевирниң хемчээлин тодарадыр талазы-биле методиктиг айтышкыннарны бадылаар дугайында» Россияның ТФА-ның №201-э/1

ны бадылаар дугайында» Россияның ТФА-ның №201-э/1 дужаалын езугаар болгаш Тыва Республиканың Тарифтер талазы-биле албанының Баштаар чериниң 2009 чылдың декабрь 10-да №15 протокол шийтиринге даянып, Тыва Республиканың Тарифтер талазы-биле албанының доктаадыры болза:

1. «Мегафон» ААН-ниң соталыг көжүп чоруур дараазында адресстерде: Тыва Республика, Бай-Тайга кожуун, Бай-Тал суурда болгаш Тыва Республика, Өвүр кожуун, Саглы сумузунда турар бааза станцияларын электри-биле хандыраы-биле «Тываэнерго» ААН-ниң электри четкилеринге технологтуг коштурулгазы дээш хуу төлевир хемчээлин айыттыгын 18 кВт (он сес киловатт) күчү дээш 10 кВт (он киловатт) деңгелге 158288 рубль (НӨУ чокка) хемчээлге (бир чүс бежен сес муң ийи чүс сезен сес рубль, немелде өртөк үндүрүү чокка) доктаадып тургузар.

2. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

дужаалын езугаар болгаш Тыва Республиканың Тарифтер талазы-биле албанының Баштаар чериниң 2009 чылдың декабрь 10-да №15 протокол шийтиринге даянып, Тыва Республиканың Тарифтер талазы-биле албанының доктаадыры болза:

1. «Тыва Республика Кызыл хоорай» хоорай округунун муниципалдыг өнчүзү болур, Тыва Республика, Кызыл хоорай, хоорайның чөөн талазында №7 микрорайон деп адрессте турар чер участоктарын боттарының төлевилелин езугаар электри-биле хандыраы-биле «Тываэнерго» ААН-ниң электри четкилеринге технологтуг коштурулгазы дээш төлевир хемчээлин айыттыгын 1050 кВт (бир муң бежен киловатт) күчү дээш төлевирни 21000000 рубль (НӨУ чокка) хемчээлге (чээрби бир миллион рубльге, немелде өртөк үндүрүү чокка) доктаадып тургузар.

2. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

ТР-ниң Тарифтер талазы-биле албанының удуртукчузу Е.В. КАРАТАЕВА.

КИЧЭЭНГЕЙЛИГ БОЛУҢАР!

2009 чылдың эгезинден декабрь 20-ге чедир үеде Тыва Республиканың девискээринге 417 өрт бүртүктеттинген, ону мурнуку чылдың ол үезинге деңгээрге, 6 хуу эвээш бооп турар. Болган өрттерниң чедирген материалдыг когаралы 8 млн. ажыг рубль, от айылының үезинде 14 кижиге амызындан чарылган, оларның үжү—бичии уруглар. 27 улуг кижиге болгаш 3 бичии кижилер кемдеп-кергээн. Өртке удур дайынчыларның шалыпкын, билдиг хөдөөлишкенин ачы-зында 62 кижиниң амы-тыны өрт үезинде камгалаттыгын.

Бо сан-чурагайларның артында когарааннарның салым-хуузу, оларның чидирген кадыкшылы, өрттенген эт-севи, бажың-балгады бар. Бир эвес өрттүн айыыл чок чоруунуң нарын эвес дүрүмнерин сагаан болза, мындыг когаралга таварышпайн барып болур турган. Өрттүн өөскүү бээр чылдагааны—чамдык кижилерниң от-биле кайы хамаанчок чоруу, тодаргайлаарга, хуу харысалга чогу бооп турар.

Улуг-даа кижилерниң, ылаңгыя чаштарын үрде манааны өөрүшкүлүг байырлалы—Чаа чыл чоокшулап орат. Бенгал оттар кыпсыры, петардтар болгаш салюттар кылыры—Чаа чыл уткуурунун албан күүсөдир езулалдары апарган. Ол чүүлдер айыыл-халапка чедирбизин дизе, дараазында дүрүмнерни сагыыр херек: пиротехниктиг (чазылдырар) продукцияны чүгле сертификаттын (чөпшээрээнин) тускайжыттыгын садыг черлеринден садып алыр херек. Ону садып

ап тура, ажыглаар хуусаазының эрткен-эртпээнин хынаңар, бир эвес чигинчиг болза, ону алган херээ чок. Хуусаазы эрте берген чазылдырар чүүл чараш оттар үндүр адарының орнунга частышкынга чедип болур.

Петардтарның долгандыр частыг хемчээли озалдыг—чартык метрден беш метр чедир дээрзин утпас херек. Ону бажың-балгат иштинге чазылдырган херээ чок. Ол ышкаш чоок черден олче кайгаванар, карак-кулакка от чаштанчылар дээп болур. Ылаңгыя бажында бичии уруглар бар болза, петард келген херээ чок. Уруглар оруунга каган серенги-биле дөмей чүүл-дүр.

Пиротехника аймаан (чазыл-

Чаа чыл елказын тургузуп тура, өрттүн айыыл чок чоруунуң дараазында дүрүмнерин сагыңар:

—елканы быжыг кылдыр тургузар, ону шалага чыпшыр ээрип каар азы доскаарга суп каар болза, улам эки, квартирага элениңиз кочалдан белеткеп алыңар;

—елкага чедери хостуг турар ужурлуг, бутка чүч-даа шалтыктавас, ооң будуктары ханадан, дээвириден болгаш өске-даа кывыычал чүчүлдерден 1 метрден эвээш эвес ырак болур;

—елканы целлюлоид болгаш өске-даа кывыычал ойнаарактар-биле каастаары хоруглуг, хөвөң, марля болгаш саазын маска-радтар ажыглаваңар;

—электрлиг гирляндиларны чүгле заводка бидиргенин ажыглаңар;

—хой-ниити-биле кежээлер эрттирип тура, залга чырыкты шуут оңирерин, химиктиг болгаш өске-даа чүчүлдерни чырыкты кылдыр ажыглаарын хоруп турар, олар елканың өрттениринге чедирил болур;

—елка эрттирер черни өрт оңирер херекселдер-биле четчелээр херек.

Чойганай САНЧЫТ,

«Федералдыг өртке удур албаның Тыва Республика талазы-биле №1 отрядының» өрт профилактиказының талазы-биле инспектору.

Кел чыдар Чаа чыл-биле

Мээң хүндүткелдиг акым Удур-оол Седенович МОНГУШКА.

Үнүп орат 2010 чыл таварыштыр делегейде бүгү-ле эки, чараш чүүлдерни болгаш каң дег кадыкшылды күзедим. Ол үр үе дургузунда Чыраа-Бажы суурнуң эмчизи бооп, чоннун кады дээш бүгү күжүн харам чокка берип келген, ам хүндүлүг дыштанылгада.

Ынчалза-даа Удур-оол Седенович анаа орбаан. Ол чаңгыс оглунга дузалажып, ырак-чоок төрелдериниң, ха-дунмазының быжыг чөлөңгичи бооп чоруур. Мындыг буянның акымга чаа чылда эгээртинмес аас-кежиин болгаш узун назынны күзедим.

Дуңмазы Кара-кыс Эрес-ооловна АПТЫЛА.

Кызыл хоорай.

ӨЛҮКТҮ САДЫП АП ТУРАР

«Саяны-М» кызыгаарлаттыгын харысалгалыг акционерлиг ниитилел өлүктү дараазында адрессте садып ап турар: Каменистая кудумчузу, 15.

Тел. 8-9232656220.

САГЫНДЫРЫП ТУР

«Серебрянка» деп коммерцияга хамаарышпас дача эштежилгезиниң чер участоктарында чер ажыглап турар хамаатыларга «Кызыл кожуун» муниципалдыг районнуң чагыргазының сагындырары болза, чер ажыглап турар бүгү хамаатылар чер участоктарының документилерин долдурары-биле чагырганың чер болгаш өнчү-хөреңги хамаарылгаларының килдизинге 2010 чылдың январь 11-ден февраль 1-ге чедир кээрин дыңнадып тур.

Доктааттыгын үеде келбейн баар болза, чер участоктарын күрүне, муниципалитет хереглелдеринге ажыглаар кылдыр хавыраар эрге чагырга черинде бар.

Бухгалтерлерниң кичээнгейинге!

«Аудит-профи» ААН «Контур-Экстерн» программазын езугаар курска, а ол ышкаш Пенсия фондузунче 2009 чылдың дадывырларын шын санаарыңа болгаш дужаар отчеттун майыктарын долдурарыңа өөредир-биле дыңнакчыларны чалап тур. Курсту дооскан соонда херечилелди тыпсыр. Өртээ 800 рубль.

Телефоннар: 2-20-30, 2-29-68.

ДЫҢНАДЫГ

Бии-Хем кожуун чагыргазының Чер болгаш өнчү-хөреңги хамаарылгаларының килдизинче Россия Федерациязының хамаатызы Михаил Монгушович Сарыг Бии-Хем кожуунунун Аржаан суурунун Ак-Хөл деп черинде турар көдээ ажыл-агыйга көрдүнген черлерден ниити шөлү 3 га чер участогун сизген кезери-биле арендага бээрин дилээн билдиришкенин киригэн.

Бии-Хем кожуун чагыргазының Чер болгаш өнчү-хөреңги хамаарылгаларының килдизи күштүг болуп турар хоойлужудулга езугаар бо медээни чарлааннандан бээр 30 хонук дургузунда бо билдиришкениге хамаарыштыр бижимел билдиришкенин болгаш бо билдиришкениге удурланышкыны хүлээп алыр.

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чааза.
Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор—2-01-35, редакторунун оралакчызы — 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91. e-mail: shyntuva@mail.ru

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис—2-18-10, культура, өөредилге — 2-03-88, чагаа — 2-17-09, көдээ ажыл-агый, окулга — 2-03-87, үлетпүр — 2-40-77. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 8350. Чагыг 151. Номерни парлагже дужаганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 20.00.

АГАР САНЫБЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк «Тувакредит», Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаагы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдың май 14-те эде бүртүккэн.

Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730. ТР-ниң «Тываполиграф» Күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезинге парлаан. (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыгын материалдарның авторларының бодалдары редакцияны туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыгын саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харылаар.